

İbn Haldûn'un Gelişme Teorisi Günümüz İslâm Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu?*

M. Umer Chapra**

Ibn Khaldun's Theory of Development: Does It Help to Explain the Low Performance of the Present-Day Muslim World?

This paper presents Ibn Khaldun's multidisciplinary and dynamic theory of development. This theory argues that the development or decline of an economy or society does not depend on any one factor, but rather on the interaction of moral, social, economic, political and historical factors over a long period of time. One of these factors acts as the trigger mechanism and, if the others respond in the same direction, development or decline gains momentum through a chain reaction until it becomes difficult to distinguish the cause from the effect. The paper applies this theory to Muslim countries to explain their low performance.

Key words: Ibn Khaldun, Economic Development, Islam, Muslim Countries.

Ekonomilerin ve toplumların gelişme ve gerileme sebepleri, tarih boyunca, insanların kendi toplumlarının yükselişini sürdürülebilmeyi veya en azından gerilemesini durdurulabilmeyi mümkün kılacak yöntemleri bulabilme arzuları nedeniyle ilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla modern dönemlerdeki gelişme ekonomisinin yükselişi yeni bir şey değildir. Bununla birlikte aradaki fark, yakın zamana kadar gelişmeci iktisatçıların sadece gelişmeyi etkileyen ekonomik değişkenleri dikkate almış olmalarıdır. Herhangi bir toplumdaki temel kurumsal, psikolojik, sosyal, tarihî ve siyasî etkileri hariç olarak kabul etmişler ve bu yüzden bunların dikkate aldıkları dahilî ekonomik değişkenler

* İngilizce'den çeviren Tahsin Özcan.

** Dr., İslâm Kalkınma Bankası (IDB), İslâmî Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (IRTI), Cidde. Makalenin ilk müsveddelerini okuyarak kıymetli yorumlarda bulunan Dr. Ausaf Ahmad, Dr. Sami al-Suwailem, Dr. Tariqullah Khan, Dr. Habib Ahmed ve Dr. Salman Syed Ali ile adını bilmediğim iki hakeme minnettanm. Ayrıca bu makalenin hazırlanmasında sağladıkları etkin sekreterlik hizmeti için Shaikh Muhammad Rashid ve Muhammad Rasul Haque'a da teşekkür ederim.

üzerindeki etkilerini analiz etmemişlerdir. Genel olarak ekonomik değişkenlerdeki müspet bir değişimin, gelişmeye öncülük etmek için yeterli olacağı varsayılmıştır.

Yine de bunların dışında kalan bazı ilim adamları ekonomik gelişmeyi insanlığın genel ilerlemesinin bir parçası olarak gören çok disiplinli bir yaklaşıma yönelmişlerdir. Toplumun diğer sektörlerinde de müspet gelişmeye yönelik bir değişimle birlikte olmadığı sürece, bir veya birkaç ekonomik değişkendeki olumlu değişimin ille de gelişme yönünde önemli bir farka yol açması gerekemeyebilir. Aynı şekilde, BM Kalkınma Programı UNDP'nin İnsanî Gelişme İndeksi'nde¹ de öngörüldüğü gibi sadece kişi başına reel gelirin, okur yazarlığın ve yeni doğanların yaşama oranlarına yönelik beklentilerin artışı da bu ilim adamları tarafından insanlığın genel gelişmesinin göstergesi sayılmaz. Bunun yerine insanlığın refahını, toplumların yükseliş ve çöküşünü etkileyen ilgili sosyo-ekonomik ve siyasî göstergelerin tamamını veya çoğunluğunu dikkate alırlar. Aralarında geçmişte İbn Haldûn (1332-1406) ile Gibbon'un (1737-1794), modern zamanlarda ise Oswald Spengler, Schweitzer, Sorokin, Toynbee, Myrdal, Douglas C. North, Robert Paul Thomas ve Kennedy ve daha başkalarının bulunduğu bazı ilim adamları medeniyetlerin yükseliş ve çöküşünü çok-disiplinli bir çerçevede ele almışlardır. Bu makale İbn Haldûn'un kendi yaşadığı dönemde Müslümanların gerileyişini anlatmak için 600 yıl önce bu tartışmaya sağladığı katkıyı göstermeyi hedeflemektedir. Yazdıklarının önemli kısmı artık geleneksel ilmin bir parçası hâline gelmiş olmakla beraber, şimdiye kadar sadece kendisinin o dönemde ilgilendiği bölge değil, İslâm dünyasının büyük kesimi İbn Haldûn'un çöküşün temel sebepleri saydığı şeylerden kurtulamadıkları için geçerliliğini korumaktadır.

Onun yaşadığı dönemde İslâm medeniyeti gerileme sürecindeydi. Abbâsî hilâfeti (750-1258), İbn Haldûn'un doğumundan yaklaşık üç çeyrek asır önce Bağdat ve çevresinin Moğollar tarafından yağmalanması, yakılması ve neredeyse yok edilmesiyle birlikte son bulmuştu. Aynı zamanda, Haçlılar (1095-1396), Moğol saldırıları (1258-1355) ve veba salgını (1340'lar) gibi başka bir dizi tarihî hadise de İslâm dünyasının merkezî bölgelerini zayıflatmıştı. Ayrıca İbn Haldûn'un hayatının yaklaşık üçte birini geçirdiği Burcî Memlûkleri (1382-1517) dönemi de yozlaşmış ve yetersiz olduğu gibi, takip edilen politikalar da gerilemeyi artırmaktan başka bir şeye yaramamıştır.

¹ Bu indeksin ayrıntıları için bk. *The United Nation's Development Program* (UNDP) (1990), s. 1-16.

1. İbn Haldûn'un Gelişme Teorisi

İbn Haldûn çağında ahlâkî ve zihnî kapasiteye sahip birisinin bu şartlar altında akıntıyı tersine çevirecek etkin bir strateji arayışına girmemesi garip olurdu.² Sıra dışı entelektüel kabiliyetlere sahip bir kişi olarak³ öncelikle tarihten dersler çıkarmadan ve İslâm medeniyetinin mütevazı bir başlangıçtan neşvünema bulmasına ve bundan sonra gerilemesine yol açan faktörleri belirlemeden, akıntıyı tersine döndürmenin hayal bile edilemeyeceğinin tamamen farkındaydı. Bu nedenle o, modelinde karşılıklı olarak birbirine bağımlı iki olguyu, medeniyetlerin yükseliş ve düşüşünü veya ekonomilerin gelişme ve gerilemesini anlatmaya yarayabilecek bir model oluşturdu.

Ürettiği model gelişme ekonomisinin çözüm gerektiren en temel meselelerinden bazılarını, İslâm dünyasının niçin birkaç yüzyıl boyunca hızla yükseldiği ve neden yaşam gücünü kaybedecek derecede gerileyerek yalnızca büyük oranda sömürgeleştirilmekle kalmayıp aynı zamanda bugün karşılaştığı problemlere başarılı çözümler üretmediği sorularının cevaplanmasına yetecek derecede güçlüdür.

Özellikle 12. yüzyıldan sonra bazı ilim adamları⁴ Müslümanların gerilemesine yol açan farklı iç ve dış faktörler üzerinde durmuşlardır. Bunların en önemlilerinden bazıları, dogmatizmin ve katı kuralcılığın yükselişinden sonra ortaya çıkan ahlâkî zafiyet ve İslâm'ın dinamizmini kaybedişi; entelektüel ve bilimsel faaliyetlerin gerileyişi; iç kargaşa ve ihtilafların yanı sıra, ülkenin mahvına yol açan sürekli dış istila ve savaşların malî dengeleri yıkışı, yaşam ve mal güvenliğinin bulunmayışı, yatırımlar ile büyümenin azalışı; ziraatın, zanaatların ve ticaretin gerileyişi; madenler ile kıymetli metallerin tüketilişi veya kaybedilişi; veba, kıtlık gibi tabii afetlerin nüfus ve talebi azaltarak ekonomiyi zayıflatışıdır.

Yaşayan dinamik bir toplumun bütün bu iç ve dış faktörleri serbestçe tartışıp analiz edebilmesi ve bunların yadsınamaz karşı etkilerini -kısa dönemde

² M. Talbi, "İbn Khaldûn", *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., III, 828.

³ Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (London: Oxford University Press, 1935), III, 321-22.

⁴ Bu isimler arasında yer alanlardan bazıları: Philip Hitti (*History of the Arabs* [London: Macmillan, 1958]), Şakıb Amir Arsalan (*Our Decline and Its Causes*, çev. M.A. Shakoor [Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf, 1962]), Charles Issawi (*The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, [Chicago 1966]), Timur Kuran ("Islam and Underdevelopment: An Old Puzzle Revisited", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 152 [1997], s. 41-71) ve Bernard Lewis ("Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I [1962], s. 71-87) Lütfi Paşa, Koçi Bey, Hacı Halife, Hazerfen Hüseyin ve Sarı Mehmed Paşa'nın Osmanlıların gerileyiş sebeplerine dair görüşlerini aktarır.

değilse bile- en azından uzun dönemde dengeleyecek uygun bir strateji geliştirerek uygulayabilmesi beklenir. Müslümanlar bunu niçin yapamamıştır? Acaba onları karşılaştıkları iç ve dış meseleleri başarılı bir şekilde çözmekten alıkoyan bir şey mi vardı? Bu şey neydi? İbn Haldûn'un teorisi, birbiriyle zincirleme ilişki içindeki bütün bu faktörleri bir araya getirip, bunların hangi tetikleyici mekanizmayla nasıl harekete geçirildiğini, bu muharrik güç ciddiyetle ele alınmaksızın gerilemeyi durdurmanın zorlu olduğunu gösteren bir gelişme felsefesine dönüştürmeyi başarmıştır.

Çok Disiplinli ve Dinamik

İbn Haldûn, kelime anlamı “giriş” olan ve kısaca *Kitâbü'l-İber* veya “(Tarihî) İbretler Kitabı” adı verilen yedi ciltlik tarihinin ilk cildini oluşturan *Mukaddime*'sinde bütün bu soruların cevabını arar.⁵ Bu eser tarihteki farklı hadiseleri bir sebep-sonuç ilişkisi yöntemiyle izah etmeye ve hâkim bir hanedanın veya devletin yahut medeniyetin (*umran*) yükseliş ve düşüşünün ardında yatan prensipleri bilimsel şekilde ortaya çıkarmaya yönelik bir teşebbüstür. Bu girişimde İslâm dünyasındaki selefleri ile muasırlarının katkılarından faydalanmış olsa da, *Mukaddime* büyük oranda onun bizzat şahsına ait orijinal ve derin analizleri açısından son derece zengindir. Onun bütün modeli, tamamıyla değilse bile, büyük oranda onun hükümdara verdiği aşağıdaki nasihatte özetlenmiştir:

- * Yönetimin (el-mülk) gücü ancak hukukun uygulanmasıyla gerçekleşir.
- * Hukuk ancak yönetim (el-mülk) tarafından uygulanabilir.
- * Yönetici ancak halk (er-ricâl) vasıtasıyla güç kazanabilir.
- * Halk servet (el-mâl) olmadan varlığını sürdüremez.

⁵ Eserin Arapça'daki tam ismi şu şekilde tercüme edilebilir: “Arapların, Acemlerin, Berberlerin ve Güçlü Muasırlarının Tarihindeki İbretler ile Başlangıç ve Sonuçlarının Kaydı” (*The Book of Lessons and Record of Cause and Effect in the History of Arabs, Persians and Berbers and their Powerful Contemporaries*). *Mukaddime*'nin günümüzde muhtelif Arapça edisyonları mevcuttur. Bu makaleyi kaleme alırken Kahire'de el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ tarafından yapılan ve tarihi belirsiz bir baskısını kullandım. Bu baskıda bütün hareketler gösterildiği için okunuşu nispeten daha kolaydır. *Mukaddime* Franz Rosenthal tarafından da 3 cilt hâlinde İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu çevirinin ilk baskısı 1958'de ve ikinci baskısı 1967'de yapılmıştır (İbn Khaldun: *The Muqaddimah, An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal [London: Routledge-Kegan Paul, 1958; 1967]. Charles Issawi'nin *Mukaddime*'den yaptığı seçmeler 1950'de *An Arab Philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1322-1406)* başlığıyla yayımlanmıştır. Daha çok Rosenthal'in çevirisine atıf yapmakla birlikte, bazı yerlerde doğrudan İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sine de referansta bulundum ki bu durumda kullanılan çeviriler bana aittir.

- * Servet, gelişme (el-imâre) olmaksızın elde edilemez.
- * Gelişme adalet (el-adl) olmadan sağlanamaz.
- * Adalet, Allah'ın insanoğlunu değerlendireceği ölçüdür (el-mîzân).
- * Adaleti sağlama sorumluluğu yöneticinin görevidir.⁶

Mukaddime'nin tamamı, İbn Haldûn'un kendi ifadesiyle, "siyasî hikmeti teşkil eden ve her biri diğeriyle karşılıklı olarak güçlü bir şekilde ve başlangıcı veya sonu ayırt edilemeyecek dairesel bir tarzda iç içe geçmiş sekiz temel prensipten (kelimât-ı hikemiyye)" oluşan bu nasihatın ayrıntılı bir incelemesidir.⁷

İbn Haldûn'un tahlillerinin gücü, çok disiplinli ve dinamik karakterde olu-şunda yatar. Çok disiplinlidir, zira yönetici veya siyasî otorite (G), inançlar ile davranış kuralları veya şeriat (S), halk (N), servet veya kaynak stoku (W), gelişme (g) ve adalet (j) de dahil olmak üzere bütün önemli sosyo-ekonomik ve siyasî değişkenleri çevrimsel ve karşılıklı bağımlı hâlde, her birinin diğ-erlerini etkilediği ve aynı şekilde diğerlerinden etkilendiği bir tarzda birbirine bağlar (Bir sonraki sayfada yer alan çizelgeye bakınız).⁸ Onun modelinde bu çevrimin işleyişi üç nesli veya yaklaşık 120 yılı kapsayan bir zaman dilimi içinde baştan sona bir zincirleme reaksiyon şeklinde gerçekleştiği için bütün tahlile dinamik bir boyut katılmıştır. Bu da siyasî, ahlâkî, iktisadî, kurumsal, sosyal ve demografik faktörlerin bir ekonominin veya medeniyetin zaman içinde gelişmesine veya gerilemesine yahut yükselmesine ve çökmesine yol açacak şekilde nasıl karşılıklı etkileşimde bulduklarının izahına yardımcı olur. Bu tür bir uzun dönem analizinde "ceteris paribus" (diğer faktörler aynı kalmak şartıyla) kaydı yoktur; zira değişkenlerden hiç birinin sabit kaldığı

⁶ Aynı tavsiye *Mukaddime*'de bir başka yerde de tekrarlanmıştır (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 287; *The Muqaddimah* [Rosenthal], II, 105). Bizzat İbn Haldûn, kitabının, Zerdüşt bir rahip olan Mobedhan tarafından Behrâm b. Behrâm'a verilen ve Mes'ûdi tarafından *Mürûcû'z-zehab*'de (Beyrut 1988, I, 253) nakledilen bu nasihatın ayrıntılı bir izahı (tefsiri) olduğunu söylemektedir. İbn Haldûn bu gerçeği kabul eder (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 40); ancak aynı zamanda şöyle der: "Aristo'nun öğretisi veya Mübezân'ın rehberliği olmadan da Allah'ın yardımıyla bu prensiplerin farkına vardık" (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 39; *The Muqaddimah* [Rosenthal], I, 80).

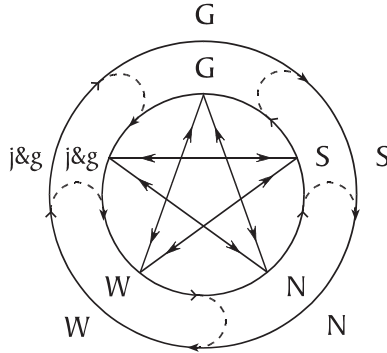
⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 403; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 82.

⁸ İbn Haldûn'un modelinin ayrıntılı bir izahı için bk. M. Umer Chapra, *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation, 2000), s. 145-72. Ayrıca bk. Joseph Spengler, "Economic Thought in Islam: Ibn Khaldun", *Comparative Studies in Society and History*, 7 (1964), s. 268-306; Jean David C. Boulakia, "Ibn Khaldun: A Fourteenth Century Economist", *Journal of Political Economy*, 79 (1971), s. 1105-18; Abbas Mirakhor, "The Muslim Scholars and the History of Economics: A Need for Consideration", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 4 (1987), s. 245-76.

varsayılmaz. Değişkenlerden bir tanesi tetikleyici mekanizma olarak etkilidir.⁹ Şayet diğer sektörler tetikleyici mekanizma ile aynı istikamette hareket ederse, bozulma baştan başa karşılıklı ilişki içindeki bir zincirleme reaksiyon şeklinde hız kazanır. Bu durum öyle bir hâl alır ki zaman içerisinde sebep ile sonucu ayırt etmek zorlaşır. Şayet diğer sektörler aynı istikamette hareket etmezse bir sektördeki bozulma diğerlerine yayılamaz veya zaman içinde bozulan sektör de ıslah edilebilir ya da medeniyetin gerilemesi yavaşlatılabilir.

İnsan Faktörünün Rolü (N)

İbn Haldûn'un tahlillerinin merkezini insan faktörü oluşturur. Zira medeniyetlerin yükseliş ve çöküşleri halkın refah veya sefalet içinde oluşuna yakın bir şekilde bağlıdır. Bu da sadece ekonomik değişkenlere değil, aynı zamanda tarihin uzun bir dönemini kapsayan çevrimsel bir sebep-sonuç süreci vasıtasıyla ahlâkî, kurumsal, psikolojik, siyasî, sosyal ve demografik faktörlerin karşılıklı ilişki içindeki rollerine bağlıdır.¹⁰ “Bir topluluk kendisini değiştirmedikçe Allah onları değiştirmez (er-Ra'd 13/11)” ve “İnsanların elleriyle yaptıkları sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıktı (er-Rûm 30/41)” ayetleri diğer pek çok ayetle birlikte insanların kendi yükseliş ve düşüşlerindeki rollerini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Allah'ın gönderdiği elçilerin tamamının bu dünyaya geliş nedeni, insanları ve onların davranışını etkileyen kurumları ıslah etmektir.

⁹ *Mukaddime*'de İbn Haldûn'un kullandığı kelimeler bir şeye “davet etme” veya “rehber olma” anlamındaki “mu'zin” ve “mufdi” kelimeleridir. Ben günümüzde İngilizce'de benzer anlamı ifade etmek için yaygın olarak kullanılan “tetikleyici mekanizma (trigger mechanism)” tabirini kullandım.

¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 39, 287; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 80; II, 105.

Gelişme (g) ve Adaletin (j) Rolü

Şayet insan unsuru tahlilin merkezinde yer alıyorsa, bu durumda gelişme ve adalet sebep-sonuç zincirindeki en merkezî bağlardır. Gelişme önemlidir; zira insanlar refahlarında görülebilir bir ilerleme olmaksızın yapabileceklerinin en iyisini yapmaya motive edilemezler.¹¹ Dahası, gelişmenin yokluğu hâlinde, gelişmeyi daha da artırmak için diğer toplumlardan gelmesi gereken ilim adamları, zanaatkârlar, emek ve sermaye akışı gerçekleşmeyebilir.¹² Bu ise gelişmenin sürdürülmesini zorlaştırabilir ve nihayetinde de bir gerilemeye yol açabilir.¹³

İbn Haldûn'un modelinde gelişme sadece ekonomik büyümeye işaret etmez.¹⁴ Her bir değişkenin diğerlerini (G, S, N, W, j ve g) zenginleştirdiği ve buna karşılık kendisinin de diğerleri tarafından zenginleştirildiği ve bu suretle halkın gerçek refah veya mutluluğuna katkıda bulunduğu bir tarzda ve medeniyetin sadece varlığını devam ettirmesini değil, aynı zamanda da yükselmesini sağlayacak şekilde insanî gelişmenin bütün yönlerini kuşatır. Ekonomik gelişme, toplumun ekonomi dışı sektörlerinden izole bir şekilde sadece ekonomik güçler vasıtasıyla gerçekleştirilemez. Aynı zamanda ahlâkî, sosyal, siyasî ve demografik desteğe de ihtiyaç duyar. Şayet bu destek elde edilemezse, ekonomik gelişme tetiklenemez ve bu destek sağlansa bile sürdürülebilir olamaz.

Gelişme adaletsiz mümkün olmaz. Adalet de aynen gelişme gibi dar bir ekonomik anlamda düşünülmemeli; aksine insan hayatının bütün alanlarını kuşatacak daha kapsamlı bir adalet anlayışı tasavvur edilmelidir. İbn Haldûn bunu açıklıkla ifade eder: "Adaletsizliğin, genellikle öyle anlaşılabilirse bile, sadece paranın veya malın karşılıksız veya sebepsiz şekilde sahibinden alınmasından ibaret olduğu düşünülmemelidir. Adaletsizlik bundan çok daha kapsamlıdır. Birisinin malına el koyan veya onu zorla çalıştıran yahut ona karşı haksız bir talepte bulunarak baskı yapan ya da hukukun gerektirmediği bir görevi yükleyen kişi adaletsiz davranmış olur. Haksız vergilerin toplanması da adaletsizliktir; bir başkasının mülküne tecavüz veya onun gasbedilmesi ya da çalınması adaletsizliğe yol açar; başkalarının haklarından mahrum bırakılması da aynı şekilde adaletsizliktir."¹⁵ "En büyük adaletsizliklerden biri ve gelişme açısından en tahrîpkârı halkın adaletsiz görevlerle mükellef kılınması

¹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 287; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 109.

¹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 362-63; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271-76.

¹³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 359; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 270.

¹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 39, 347-349; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 39; II, 243-49.

¹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 288; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 106-7.

ve zorunlu hizmete tabi tutulmasıdır.”¹⁶ İbn Haldûn gelişme açısından adaleti o derece önemsemiştir ki bu konuya eserinde “Adaletsizlik Medeniyetin Tahribine Yol Açır” başlıklı bir bölüm ayırmıştır.¹⁷ Yukarıdaki diyagramda j ile g'nin yan yana konulmasının sebebi de budur. “Mülkiyet haklarının ihlâl edilme derecesi, mal kazanma ve edinme güdüsünün ortadan kalkma derecesini belirler. Şayet bu saik yitirilirse, insanlar mal elde etmekten kaçınırlar.”¹⁸ Bu onların verimliliklerine, yaratıcılıklarına, müteşebbisliklerine, enerjilerine ve diğer vasıflarına menfi şekilde tesir eder, nihayette toplumun çözümlmesine ve gerilemesine sebep olur.

Adalet bu kapsamlı anlamıyla, “sosyal dayanışma”, “grup duygusu” veya “sosyal bağlılık” gibi farklı şekillerde tercüme edilen “asabiyye” olmadan tam anlamıyla gerçekleştirilemez. Asabiyye “Korunma sağlar ve karşılıklı savunmanın yanı sıra taleplerin karşılanmasını ve üzerinde anlaşılan bütün faaliyetlerin icrasını mümkün kılar.”¹⁹ Bu ise karşılıklı güven ve iş birliğinin oluşumuna imkân verir ki bu olmadan herhangi bir ekonominin gelişmesinin hızlandırılması için gerekli iş bölümü ve uzmanlaşmanın teşviki sağlanamaz.²⁰ Bu güvenin gelişmede oynadığı merkezî rol, artık ekonomistler tarafından da gereği gibi ifade edilmekte²¹ ve “geleneksel hikmetin” bir parçası hâline gelmiş veya “içselleştirilmiştir”. İbn Haldûn “asabiyye” kelimesini halen büyük çapta “sosyal sermaye” veya “sosyal altyapı” olarak işaret edilen şey için kullanmıştır.²² Bununla birlikte bazı ilim adamları “sermaye” kelimesinin soyut olan ve fizikî sermaye gibi fertlerin malik olamadıkları bir şey için kullanılmasına karşı çıkmışlardır.²³ Bu nedenle İbn Haldûn’un “asabiyye” veya “sosyal dayanışma” ifadesini kullanması daha iyi bir alternatif olarak görünmektedir.

¹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 289; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 108-9.

¹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 286-290; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 103-11.

¹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 286, *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 103.

¹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 139; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 284.

²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 41-43; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 89-92.

²¹ Kenneth J. Arrow, “Social Responsibility and Economic Efficiency”, *Public Policy*, 21 (1973), s. 303-17; Amitai Etzioni, *The Moral Dimension: Towards a New Economics* (New York: The Free, 1988); Francis Fukuyama, *Trust, Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York: Free, 1995); J. Rogers Hollingsworth ve Robert Boyer, *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions* (Cambridge: Cambridge University, 1998).

²² bk. Partha Dasgupta ve Ismail Serageldin, *Social Capital: A Multifaceted Perspective* (Washington, DC: The World Bank, 2000).

²³ Örnek olarak bk. Kenneth J Arrow, “Observations on Social Capital”, *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, eds. Partha Dasgupta ve Ismail Serageldin (Washington, DC: The World Bank, 2000), s. 3-5; Robert M. Solow, “Notes on Social Capital and Economic Performance”, *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, eds. Partha Dasgupta ve Ismail Serageldin (Washington, DC: The World Bank, 2000), s. 6-10; Samuel Bowles ve Herbert Gintis, “Social Capital and Community Governance”, *The Economic Journal*, 112/483 (2002), s. 419-36.

Kurumların (S) ve Devletin (G) Rolü

Adalet, yine de kurumsalci iktisat tarafından kurumlar, dinî dünya görüşleri tarafından ise ahlâkî değerler olarak adlandırılan belli birtakım davranış kurallarına ihtiyaç duyar. Bunlar insanların (N) birbirleriyle ilişki kurdukları ve birbirlerine karşı yükümlülüklerini yerine getirdikleri standartlardır.²⁴ Her toplum kendi dünya görüşünü temel alan bu tür kurallara sahiptir. Bir Müslüman toplulukta bu kuralların temel kaynağı fıkhıtır (S). “İlahî kanunlar iyi şeylerin yapılmasını emreder ve kötü ve zararlı şeylerin yapılmasını da yasaklar.”²⁵ Bu nedenle İbn Haldûn’a göre bunlar “İnsanlığın iyiliği içindir ve onların çıkarlarına hizmet ederler”²⁶ İlahî kaynaklı olmaları, bunların gönüllü olarak tasvip ve itaatle karşılanmasını özendirici bir potansiyel taşır ve büyük bir grubu bir arada tutan güçlü bir çimento fonksiyonu görmesini sağlar.²⁷ Bu da toplumsal açıdan zararlı davranışın dizginlenmesine, adaletin (j) tesisine ve insanlar arasında dayanışmanın ve karşılıklı güvenin artırılmasına, bu suretle de gelişmenin (g) desteklenmesine yardımcı olabilir.

Bununla birlikte fıkıh (S) adil ve tarafsız bir şekilde uygulanmadığı takdirde anlamlı bir rol oynayamaz.²⁸ Fıkıh ancak davranış kuralları verebilir, bunları kendi kendine uygulayamaz. Teşvikler veya caydırıcı mekanizmalar vasıtasıyla ona itaat edilmesinin sağlanması yönetimin (G) sorumluluğudur.²⁹ Hz. Peygamber bunu “Allah Kur’an ile yasaklamadığı şeyi, sultan (yönetici) vasıtasıyla kaldırır”³⁰ buyurarak açık bir şekilde ifade etmiştir. İbn Haldûn’a göre siyasî otoritenin bir medeniyetle olan ilişkisi, maddenin form ile ilişkisi gibidir.³¹ “Medeniyet olmaksızın siyasî otorite düşünülemeyeceği gibi, siyasî otorite olmadan da medeniyet tasavvur edilemez.”³² Bununla birlikte İbn Haldûn “iyi yönetimin yumuşak huylulukla eşit olduğunu”³³ açıkça vurgular. “Şayet yönetici cezalandırmada zorba ve haşin ise insanlar korku içinde ve baskı altında kalırlar ve yalan, hile ve düzenbazlık vasıtasıyla kendilerini

²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 157-58; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 319-21.

²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 304; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 142.

²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 143; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 292.

²⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 151-52; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 305-8, 319-22.

²⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 39, 43; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 80, 91-92.

²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 127-28; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 262-63.

³⁰ İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî- M. Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib 1387/1967), I, 118.

³¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 371, 376; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 291, 300.

³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 376; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 300.

³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 188; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 383.

korumaya çalışırlar. Bu onların karakteri hâline gelir. Onların algı ve şahsiyetleri bozular. Onu öldürmek için plan yapabilirler.”³⁴

İbn Haldûn gelişmede devletin rolünü vurgulamakla birlikte, diğer İslâm âlimlerine ayak uydurarak devlet için baskıcı bir rolü desteklemez. Günümüzde “iyi yönetim” olarak tanımlanır hâle gelen şeyi savunur. Ahlâkî değerlerin çizdiği hudutlar içerisinde özel mülkiyetin tanınması ve kişisel özgürlüğe saygı, İslâm öğretisinin bir parçasıdır ve İslâm düşüncesinde her zaman hâkim olagelmıştır. İbn Haldûn da dahil, hemen hemen bütün klasik İslâm âlimlerinin eserlerinde devletin vazifesi, savunma ile kanun ve düzenin sağlanmasına ilaveten adaletin tesis edilmesi, sözleşmelerin yerine getirilmesi, şikâyete sebep olan şeylerin ortadan kaldırılması, ihtiyaçların karşılanması ve davranış kurallarına uyulmasının sağlanmasıdır.³⁵ Başka bir ifadeyle devlet, halkın meşru işlerini daha etkin yürütebilmesine imkân sağlayacak şeyleri yapmalı ve onları birbirlerine karşı aşırılıklar ve adaletsizliklerden sakındırmalıdır.

İbn Haldûn devletin ekonomik faaliyetlere doğrudan katılmasını arzu edilmeyen bir durum olarak görür.³⁶ Böyle yapmakla halka (N) fırsatlarını ve kârlarını azaltmak suretiyle zarar verilmeyle (ki günümüzde buna özel sektörün piyasadan dışlanması [crowding out] denir) kalınmayacak, aynı zamanda devletin vergi gelirleri de azalacaktır.³⁷ Öyleyse devlet İbn Haldûn tarafından ne tam liberal bir “laissez faire” devleti ne de baskıcı bir devlet olarak tasavvur edilmiştir. Daha çok fikhun (S) hüküm sürmesini sağlayan ve insanî gelişme ve refahı artırmanın bir aracı olarak hizmet eden bir devlettir.³⁸ Bazı Müslüman

³⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 188; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 383.

³⁵ İbn Haldûn devletin fonksiyonlarını *Mukaddime*'de pek çok yerde tartışır. Örneğin bir yerde yöneticinin görevlerini şöyle ifade eder: “Allah'ın kendisine emanet ettiği reâyâyı düşmanlarına karşı savunmak ve korumak zorundadır. Birbirlerinin şahsına ve malına karşı suç işlemelerini önleyen veya engelleyen kanunlar koymak zorundadır. Yolların güvenliğini sağlaması gerekir. Onların kendi menfaatlerine hizmet etmelerine imkân hazırlamalıdır. Gıda maddeleri ile, ölçü ve tartılar da dahil, hile yapılmasını önlemek için onların yaşamlarını ve karşılıklı muamelelerini etkileyen şeyleri denetlemelidir. Darphaneye göz kulak olarak insanların kullandıkları para biriminde kalpazanlık yapılmasına mani olmalıdır.... Yüce bilgelardan biri şöyle demiştir: “Dağları yerinden oynatmak bana insanların kalbini kazanmaktan daha kolay geliyor” (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 235; *The Muqaddimah* [Rosenthal], II, 3).

³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 281; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 93.

³⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 281-83; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 93-96.

³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 281-83; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 93-96. Birincisi normal veya tabii otoritedir ki herkesin kendi çıkarını (el-garaz) ve arzusunu (eş-şehve) tatmin etmesini sağlar. İkincisi rasyonel siyasi otoritedir (siyaset-i akliyye) ki herkesin bu dünyadaki çıkarına hizmet etmesine imkân verir ve belli aklı ilkelere uyulması suretiyle insanların zarar görmesine mani olur. Üçüncüsü ahlâki esas alan siyasi otoritedir (siyaset-i diniyye veya hilâfet) ki herkesin hem bu dünyada hem de fikhun öğretilerine uygun bir şekilde ahirette saadete ulaşmasını sağlar (*Mukaddime*, s. 190-91; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 387-8).

yazarların düşüncesindeki millileştirme eğilimleri sosyalizmin etkisi altında ortaya çıkmış ve çoğu Müslüman ülkelerde hırslı generaller ile politikacılar tarafından kendi çıkarları için istismar edilmiştir. Halbuki sosyalizm, askerî darbeler vasıtasıyla dayatıldığı İslâm ülkelerinin neredeyse tamamına sefaletten başka bir şey getirmemiştir.³⁹

Servetin Rolü (W)

Servet (W) adaletin (j) ve gelişmenin (g) gerçekleştirilmesi, hükümetin (G) rolünü etkin şekilde yerine getirmesi ve “bütün” halkın (N) refaha kavuşturulması için gerekli kaynakları sağlar. Servet yıldızlar[ın konumun]a⁴⁰ veya altın ve gümüş madenlerinin varlığına⁴¹ bağımlı değildir. Daha çok ekonomik faaliyetlere,⁴² piyasanın büyüklüğüne,⁴³ devletin sağladığı teşvik veya imkânlarla⁴⁴ ve araçlara⁴⁵ bağlıdır ki, bunlar da tasarruf veya “halkın ihtiyacını karşıladıktan sonra geriye kalan fazlaya” bağlıdır.⁴⁶ Ne kadar çok faaliyet yapılırsa o kadar büyük gelir elde edilecektir. Yüksek gelir daha fazla tasarruf edilip araçlara daha büyük yatırım yapılmasına katkıda bulunacak,⁴⁷ bu da sonuçta daha büyük gelişme (g) ve servet (W) sağlayacaktır. İbn Haldûn yatırımın rolünü iyice vurgulayarak şöyle demektedir: “Ve bil ki, servet emin yerlerde istiflenip toplandığında büyümmez. Ancak halkın refahı için harcadığı, onların hakları verildiği ve sıkıntıları ortadan kaldırıldığı zaman büyür ve artar.”⁴⁸ Bu ise “halkın durumunun iyileşmesini, devletin güçlenmesini, dönemin refah içinde olmasını ve (devletin) itibarının artmasını”⁴⁹ sağlar. Katalizör olarak etkileyen faktörler düşük vergi oranları,⁵⁰ can ve mal güvenliği⁵¹ ve ağaçlar, su ve yaşama letafet katan sair gerekli şeylerin yeteri derecede mevcut olduğu sağlıklı bir fizikî çevredir.⁵²

³⁹ Helen Desfosses ve Jacques Levesque, eds., *Socialism in the Third World* (New York: Praeger, 1975).

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 366; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 282.

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 366; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 282.

⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 360, 366; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271, 82.

⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 403; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 351.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 305; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 143-44.

⁴⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 359 ve 360; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 270-72.

⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 360; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 272.

⁴⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 360; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271-72.

⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 306; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 146.

⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 306; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 146.

⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 279-81; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 89-91.

⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 286; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 103.

⁵² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 347-49; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 243-48.

Servet aynı zamanda iş bölümü ve uzmanlaşmaya da bağlıdır; uzmanlaşmanın derecesi ne kadar büyürse servet de o kadar artacaktır. “Fertler kendi başlarına bütün ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Bu amaçla kendi medeniyetleri içinde iş birliği yapmaları gerekir. Bir grup dayanışması ile karşılanabilecek ihtiyaçları kişisel olarak üretebileceklerini kat kat aşar. (Aradaki fark) lüks malların temini ve diğer şehirlerin ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak için harcanır. Bunların karşılığında başka mallar ithal ederler. Böylece daha fazla servete kavuşurlar. Refahın büyüklüğü onların lükse ve güzel evler, kıyafetler ve aletler gibi lüksün gerektirdiği şeyler sahip olmalarına, hizmetkârlar ve arabalar edinmelerine imkân sağlar. Sonuçta sanayi ve zanaatlar gelişir.”⁵³ İnsanlar emeklerinin karşılıksız olarak kullanımına müsaade etmezler.⁵⁴ Bu nedenle iş bölümü, ancak takas mümkün olduğu takdirde gerçekleşecektir.⁵⁵ Bu ise insanların mübadelede bulunmasına ve ihtiyaçlarını karşılamasına imkân veren iyi düzenlenmiş pazarlara ihtiyaç duyar.⁵⁶

Gelirlerde ve servetteki artış, vergi gelirlerinin artışına katkıda bulunur ve hükümetin insanların refahı için daha fazla harcama yapmasına imkân sağlar. Bu durum ekonomik fırsatlarda bir genişlemeye⁵⁷ ve daha büyük bir gelişmeye götürür ki, bu da nüfusta tabii artışa sebebiyet vereceği gibi kalifiye olsun olmasın iş gücünün ve ilim adamlarının başka yerlerden ülkeye göç etmesini sağlar,⁵⁸ böylece toplumun insan ve entelektüel sermayesi daha da güçlenir. Nüfusta bu şekilde meydana gelen artış mallara ve hizmetlere olan talebi kamçılıyıp sanayii teşvik eder, gelirleri çoğaltır, bilim ve eğitimi ilerletir⁵⁹ ve gelişmeyi hızlandırır.⁶⁰ Başlangıçta fiyatlar gelişmenin ve üretimin yükselişiyle düşmeye meylederse de talep artışı sürer ve arz ona ayak uyduramazsa mal ve hizmet fiyatlarını tırmandıran kıtlıklar baş gösterir. İhtiyaç maddelerinin fiyatları lüks mallarinkinden daha hızlı yükselme eğilimindedir ve şehirlerdeki fiyatlar kırsal bölgelere göre daha hızlı yükselir. Aynı şekilde emeğin maliyetinin yanı sıra vergiler de artar. Dolayısıyla fiyatlar iyice tırmanır ki bu da halkı sıkıntıya sokar ve nüfus akımını tersine döndürür. Gelişme ve onunla birlikte refah ve medeniyet de geriler.⁶¹

⁵³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 360-61; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271-72.

⁵⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 402; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 351.

⁵⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 380; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 311.

⁵⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 360-62, *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271-76.

⁵⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 362; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 275.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 362-363; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 271-76.

⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 359, 399-3; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 270, 346-52.

⁶⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 363, 403; *The Muqaddimah* (Rosenthal), II, 277, 351-52.

⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 168, 363-365; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 339-42; II, 276-85.

Gelirlerdeki azalma, artık harcamaları karşılamaya yetmeyen vergi gelirlerini düşürür. Devlet sürekli daha fazla vergi tarh etmeye meyleder ve aynı zamanda da bütün güç ve servet kaynakları üzerinde aşırı bir kontrol kurmaya çalışır. Vergi hâsılatının çoğunu sağlayan çiftçiler ve tacirlerin çalışma ve kazanma isteği menfi etkilenir. Böylece halkın kazancı azalınca vergi gelirleri de düşer. Bunun sonucunda devlet gelişme ve halkın refahı için harcama yapamaz hâle gelir. Gelişme azalır, iktisadî durgunluk daha da derinleşir, çöküşe yol açan güçler canlanarak hâkim hanedanın sonunu hazırlar.⁶²

Şayet İbn Haldûn'un analizi şöyle bir fonksiyonel ilişki şeklinde formüle edilebilir:

$$G = f (S, N, W, j \text{ ve } g)$$

Bu eşitlik, İbn Haldûn'un modelinin dinamiklerini aynen içermese de, onun tartıştığı temel değişkenlerin "tamamını" dikkate almak suretiyle modelin disiplinler arası karakterini yansıtır. Bu eşitlikte, G veya siyasî otorite bağımlı bir değişken olarak gösterilmiştir; zira İbn Haldûn'un temel meselelerinden biri hanedanların, devletlerin veya medeniyetlerin yükseliş ve düşüşünü açıklamaktır. Ona göre hanedanın güçlü veya zayıf oluşu, temsil ettiği siyasî otoritenin gücüne veya zayıflığına bağlıdır. Siyasî otoritenin (G) varlığını sürdürmesi nihaî kerte hukukun (S) uygulanması suretiyle gelişmeyi (g) ve aynı zamanda da adaleti (j) sağlamak için uygun bir çevre oluşturarak halkın (N) refahını temin etmesine bağlıdır. Şayet siyasî otorite (G) yozlaşmış, yetersiz ve halka karşı sorumsuzsa, fonksiyonlarını düzgün bir şekilde yerine getiremeyecektir. Neticede yetkisi altındaki kaynakları etkin biçimde kullanamayacak ve gelişmeyi kolaylaştırmak için sağlanması gereken hizmetler yetersiz kalacaktır. Bu durumda gelişme ve refah kötüye gidecektir. Gelişme (g) olmaksızın toplumun ve aynı zamanda yönetimin karşı karşıya kalacağı meseleleri halledebilmesi ve sosyo-ekonomik amaçlarını gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duyacağı kaynaklar gelişmeyecektir.

Tetikleyici Mekanizmanın Rolü

Normal bir sebep-sonuç ilişkisinin ille de tersine dönmesi zorunlu olmamakla beraber, İbn Haldûn tarafından vurgulandığı gibi, genellikle insan topluluk-

⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 168, 279-82; *The Muqaddimah* (Rosenthal), I, 339-42; II, 89-92.

larındaki çevrim ve karşılıklı nedensellik buna meyillidir. Bu, çizelgede oklar ve noktalar vasıtasıyla gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerden herhangi biri ve özellikle bu makalenin ana konusunu oluşturan gelişme (g) -diğerleri bağımsız kabul edilirken- bağımlı bir değişkenmiş gibi işleme tabi tutulabilir. Bu bir toplumun gerilemesine yol açan tetikleyici mekanizmanın bütün toplumlarda aynı olamayacağı anlamına gelir. İbn Haldûn'un incelediği Müslüman toplumlarda tetikleyici mekanizma ne yazık ki (bu makalenin II. kısmında da görüleceği gibi) -çoğu İslâm ülkelerinde varlığını sürdüren ve kamu kaynaklarının yanlış istihdamın yol açan; böylece adalet, gelişme ve genel refah için kullanılmamasına sebep olan- siyasî otorite (G) zaafıdır.

Dolayısıyla bir toplumun gelişmesi ve gerilemesinde bütün faktörlerin önemli roller oynamasına karşılık, tetikleyici mekanizma merkezî bir role sahiptir. İbn Haldûn'un modelindeki tetikleyici mekanizma başka toplumlarda diğer değişkenlerden herhangi bir tanesi olabilir. Örneğin, İbn Haldûn'un döneminde bir problem teşkil etmeyen ve bu nedenle analizlerinde bahsetmediği ailenin çözülmesi de olabilir. Yine de bu N'nin bir parçasıdır ve artık farklı derecelerde etkilenseler bile, Batı dünyasındaki bütün topluluklarda daha belirgin bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bu tür bir çözülme, kontrolsüz şekilde devam ederse, ilk olarak çocukların iyi yetiştirilmesinin imkânsızlaşmasına yol açacak ve bu suretle bir medeniyetin temelini oluşturan insan (N) unsurunun kalitesini düşürecektir. Bu durumda ise söz konusu toplum ekonomik, bilimsel, teknolojik ve askerî üstünlüğünü sürdüremeyecektir. Aynı şekilde tetikleyici mekanizma Sovyetler Birliği'ndeki gibi, faydasız değerler ve kurumlar (S) üzerine kurulu yanlış bir ekonomik sistemden kaynaklanan iktisadî zayıflık da olabilir. Aynı şekilde İslâm dünyasının da önemli bir parçasını teşkil ettiği gelişmekte olan ülkelerin çoğunda görüldüğü gibi, insan kaynaklarını (N) verimsizleştiren ve dolayısıyla ancak ağır aksak bir gelişmeye imkân tanıyan adalet, eğitim ve sağlık hizmetlerinin ve yatırım sermayesinin yetersizliği de olabilir.

İbn Haldûn, böylece gelişme ve gerilemeyi izah etmek için kendisini sadece ekonomik değişkenlerle sınırlama hatasına düşmemiştir. Aksine; sosyal, ahlâkî, ekonomik, siyasî, tarihî ve demografik faktörlerin karşılıklı ilişkisinin nasıl olup da toplumların yükseliş ve çöküşüne yol açtığını göstermek için çok disiplinli ve dinamik bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu aynı zamanda niçin bazı ülkelerin diğerlerinden daha hızlı geliştiklerini, gelişmeyi neyin sürekli hâle getirdiğini ve insanların ne zaman gerçek refahı gerçekleştirdiklerini de izah edebilen bir şeydir. Neyse ki, gelişme ekonomisi yavaş yavaş neredeyse

bütün değişkenlerin rolünü ve aynı zamanda da bunların çevrimsel bir sebep-sonuç ilişkisi içindeki karşılıklı etkileşimini dikkate almaya başlamıştır.

Bununla beraber, onun tetikleyici mekanizma kavramından tam anlamıyla istifade edilmemiştir. Bu kavram olmaksızın North ile Thomas'ın⁶⁵ Batı dünyasının yükselişini izah için mülkiyet haklarını vurgulaması bile bizi bir yere götürmemektedir. Mülkiyet hakları çoğu toplumda ve özellikle bu konudaki dinî vurgu nedeniyle İslâm dünyasında var olagelmıştır. Ancak bütün toplumlar mutlak surette gelişmemiştir. Bunun nedeni, mülkiyet haklarının, diğer kurumlar gibi, uygulanmadıkları takdirde bir ağırlık taşınmasıdır. Batı toplumlarında bunların tatbikini sağlayan şey nedir? Bu belki de siyasî mesuliyeti doğuran demokrasinin ortaya çıkışıydı. Bu, mülkiyet haklarının da önemli bir parçasını oluşturduğu kurumların uygulanmasına yol açmıştır. Öyleyse mülkiyet hakları ile adaletin tesisi için tetikleyici mekanizma olarak iş gören şey, demokrasiden kaynaklanan siyasî mesuliyettir. Bu da gelişmeyi sağlamıştır. North ile Thomas belki de icat, ölçek ekonomisi, eğitim, sermaye birikimi vb. ni büyümenin sebepleri olarak değil, bizatihi büyüme olarak ifade etmekle bunu kendi kendilerine bir dereceye kadar gerçekleştirmişlerdir.⁶⁴ Aynı mantık kullanılarak mülkiyet haklarının uygulanmasının da bir sonuçtan ziyade bir neden olduğu iddia edilebilir. Mülkiyet hakları Hıristiyan öğretilerinde kutsallaştırılmış fakat realize edilememiştir. Şayet demokrasi uğruna olmasaydı mülkiyet hakları uygulanmayabilirdi.

İbn Haldûn ayrıca, bütün insan topluluklarında söz konusu faktörler bir zincirleme reaksiyon şeklinde değişim hâlindeyken -neo-klasik iktisatçılar gibi- diğer faktörlerin sabit olduğunu var sayarak öncelikle kısa dönemli statik analizle uğraşma hatasına da düşmemiştir. Bu değişimler hissedilemeyecek kadar küçük olsalar bile, ekonomik değişkenler üzerindeki süregelen etkileri önemlidir ve göz ardı edilemez. Dolayısıyla, ekonomistler kolaylık ve analizin basitliği için "ceteris paribus" varsayımını benimseyebilirler; ancak aynı zamanda bir ekonominin uzun vadeli genel performansını geliştirmeye ve halkının refahını artırmaya yarayacak sosyo-ekonomik politikaların formülasyonunda İbn Haldûn'un kullandığı türden çok-disiplinli dinamiklerden faydalanmalıdırlar. Neo-Klasik İktisat bunu yapamaz; zira North'un da haklı olarak sorduğu gibi, "Ekonomilerin nasıl geliştikleri anlaşılmadığı takdirde,

⁶⁵ Douglas C. North ve Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973).

⁶⁴ North ve Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, s. 3.

nasıl olur da politika önerileri getirilebilir?”. Bu nedenle o, neo-klasik iktisadı “gelişmeyi özendirecek tahlilde bulunmak ve politik tavsiyeler yapmak için uygunsuz bir araç”⁶⁵ olarak düşünür. Toynbee, toplumun yükseliş ve çöküşünü açıklayan görkemli bir model tasarlayan İbn Haldûn’u “vizyonunun hem genişliği hem derinliği hem de saf entelektüel gücü” açısından *Evrensel Tarih*’inin *Mukaddime*’sinde “Şüphesiz, daha önce hiçbir zihin tarafından herhangi bir zamanda veya yerde yapılmamış olan ve türünün en büyük çalışmasını teşkil eden bir tarih felsefesi tasavvur ve formüle etmiştir” diye ilan etmekte haklıydı.⁶⁶

Çevreye ve analitik çerçeveye göre her bir değişkenin tanım ve içeriğindeki bazı farklılıklara rağmen onun modeli bugün bile faydalı olabilir. Örneğin, ‘N’ farklı bileşenlerin yalın toplamı olarak alınmaktan öte, daha ziyade kadınlar ile erkekler, ilim adamları, siyasî elit ve din adamlarının yanı sıra ailelerin, sosyal ve ekonomik grupların ve bir bütün olarak toplumun tamamı şeklinde de alınabilir. İbn Haldûn bunların tamamını değil, bir kısmını hesaba katmıştır. Dahası, kadınların rolü günümüzde İbn Haldûn’un zamanındakinden çok daha büyüktür ve aileler, toplum ve hükümet el ele vermedikçe onların potansiyelini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Millîleştirme ve merkezî planlama olmasa bile, günümüzde hükümetlerin rolü çok büyüktür; dolayısıyla adalet (j) ve gelişmeye (g) daha etkin şekilde katkıda bulunmaları lâzımdır. Servetin (W) de dikkate alınması gerekmele beraber tasarruf, yatırım, sermaye birikimi ve teknoloji gibi gelişme iktisadının önemseddiği, fakat İbn Haldûn’un sadece dolaylı olarak hesaba kattığı bütün ekonomik değişkenleri de değerlendirmek gerekir.

2. İbn Haldûn’un Modelinin İslâm Ülkelerine Uygulanması

İslâm’ın Katkısı

İbn Haldûn’un modelini günümüz İslâm dünyasına uygularken karşı karşıya kalınan ilk mesele onun modelindeki değişkenlerden (G, S, N, W, j ve g) hangisinin İslâm âleminin gerilemesini tetiklediği ve bu ülkelerden çoğundaki performans düşüklüğünün sorumlusu olageldiği konusudur. İslâm (S) açısından bakıldığında, o tetikleyici mekanizmadan ziyade bizzat kendisi

⁶⁵ Douglas C. North, “Economic Performance Through Time”, *The American Economic Review*, 84 (1994), s. 359.

⁶⁶ Toynbee, *A Study of History*, III, 321-22.

mağdur olmuştur. Toynbee,⁶⁷ Hitti,⁶⁸ Hodgson,⁶⁹ Baeck⁷⁰ ve Lewis⁷¹'in de aralarında yer aldığı bazı Batılı ilim adamları İslâm'ın geçmişte Müslüman toplulukların gelişmesinde olumlu rol oynadığını ortaya koymuştur. Yakıp yıkan kan davaları, kıt kaynaklar ve sert bir iklimle boğuşan ve gelişme için gerekli şeylere nadiren sahip olabilen bedevî bir toplumun son derece hızlı gelişerek bütün olumsuzluklara rağmen entelektüel ve maddî açılardan hayli üstün durumdaki Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına kuvvetle nasıl karşı koyabildiği sorusunu cevaplayabilecek yegâne faktör İslâm'dır. North ve Thomas'a göre İslâm dünyasının gelişmeye başladığı 7. yüzyılda, hatta 10. yüzyılda bile Batı Avrupa "esasen büyük oranda el değmemiş bir bölge"⁷² hâlindeydi. İslâm olmasaydı, Toynbee'nin ifadesiyle: "İslâm'ın bizzat dönüştürdüğü ve bu suretle misyonunu yücelttiği gizli manevi güçlerin altı asır boyunca sıra dışı bir şekilde yayılışı" gerçekleşmezdi.⁷³

İslâm'ın (S) yaptığı şey, bütün gelişmeci faktörleri müspet bir tarzda harekete geçirmektir. Bir toplumun yükseliş veya çöküşünün arkasındaki temel gücü oluşturan fertlerin (N) ahlâkî ve maddî açılardan yükselişine katkıda bulunmuştur. Bir anlam ve amaç enjekte ederek hayata bakışlarını değiştirmiştir. Onlara gelişmeye uygun kurumlar veya ahlâkî değerler (S) sağlamış ve aynı zamanda da ait oldukları toplumun karakterini değiştirmesine yardım edecek uygun bir ortam oluşturmuştur. Halifenin halk tarafından seçildiği ve halka karşı sorumlu olduğu, yönetimin şura (danışma heyeti) tarafından verilen kararlara uygun şekilde yürütüldüğü ahlâkî yönelişe sahip bir siyasî sistem kurmuştur. Bu şekilde günümüzde "iyi yönetim" (G) olarak adlandırılan ve adaletin, saygınlığın, eşitliğin, öz güvenin tesis edildiği ve gelişmenin faydalarının herkes, özellikle de fakir ve mazlumlar (j) tarafından paylaşıldığı bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve hukukun hâkimiyetini tesis etmiş, yaşama, ferdî saygınlığa ve mülkiyete kutsallık kazandırmıştır. Çiftçiye, zanaatkâra ve tacire -Mazdekî veya o dönemdeki yaygın Hıristiyan geleneklerde sahip olduklarına nikbetle- daha yüksek ve saygın bir statü vermiştir.

⁶⁷ Toynbee, *A Study of History*.

⁶⁸ Hitti, *History of the Arabs*.

⁶⁹ Marshall Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

⁷⁰ Louis Baeck, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought* (London: Routledge, 1994).

⁷¹ Bernard Lewis, *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (London: Weidenfell and Nicholson, 1995).

⁷² North ve Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, s. 3.

⁷³ Toynbee, *A Study of History*, ed. D.C. Somervell (London: Oxford University Press, 1957), II, 30.

Adaletin hâkim olması; can ve mal güvenliğinin sağlanması, dürüstlük, güvenilirlik, çok çalışma, sermaye birikimi, girişimcilik ve teknolojik gelişmeyi güçlendirmiştir. Daha öncesinde, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının birbiriyle sürekli savaştığı, kabileler arası düşmanlıkların kol gezdiği, kervanların yollarının kesildiği ve aşırı vergilerin alındığı bir bölgede mal, sermaye ve emeğin serbestçe dolaşabildiği, gümrük vergilerinin düşük olduğu geniş bir ortak pazar kurulmuştur. Sonuç olarak ziraî ve sınaî üretimle beraber uzun mesafeli ticarete de devrim niteliğinde bir artış meydana gelmiştir.⁷⁴

“İşte bu, pek çok ırk ve geleneğin bir araya gelerek olgunluk kazanmasından neşet eden İslâm’ın klasik çağıydı.”⁷⁵ North ve Thomas⁷⁶ ile North⁷⁷ tarafından gelişme için gerekli olduğu vurgulanan kurumsal ihtiyaçlar karşılanmıştı. Schatzmiller “Avrupa’nın başarılı olmasına imkân tanıyan bütün faktörler İslâm dünyasında çok daha önce mevcuttu.” diyerek bunu onaylar.⁷⁸ Bunun sonucu olarak ziraat, zanaat ve ticareti kapsayan her alanda ekonomik gelişme (g) vardı. Bu ise fertlerin (N) ve devletin (G) gelirlerinde önemli bir artışa yol açmıştı.

Eğitim ve araştırma için büyük bir kamu desteği mevcuttu. Böylece insan becerilerinde, teknolojik ve entelektüel düzeyde gelişmelere zemin hazırlandığı gibi, her ilim dalından ve farklı inançlara mensup ilim adamlarının ayrımcılığa maruz kalmadan -Hitti’nin tâbiriyle- “önemli entelektüel uyanış” a katkıda bulunmasına elverişli bir ortam sağlanmıştı.⁷⁹ Bu da İslâm medeniyetinin 8. yüzyılın ortalarından 12. yüzyılın ortalarına kadar neredeyse dört asır boyunca ilim ve teknolojinin bütün alanlarındaki üstünlüğünü sürdürmesine imkân vermiştir. Liderlik konumu kaybedildikten sonra bile en azından iki yüzyıl önemli katkılar sağlamaya devam edilmiştir.⁸⁰

Kadının (N) konumu da önemli ölçüde gelişmiştir. Kur’an kadınlara erkeklerle eşit haklar tanımış (el-Bakara 2/228) ve erkeklere kadınlara karşı vazifelerini hoş bir şekilde yerine getirmelerini emretmiştir (el-Bakara 2/237).

⁷⁴ Bu devrimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Washington, DC: Carregie Institution, 1927-1948).

⁷⁵ Barnard Lewis, “Abbâsids”, *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., I, 20.

⁷⁶ North ve Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, s. 2-3.

⁷⁷ Douglas C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990), s. 3-10.

⁷⁸ Maya Schatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World* (Leiden: Brill, 1994), s. 405.

⁷⁹ Hitti, *History of the Arabs*, s. 306; John J. Saunders, ed., *The Muslim World on the Eve of Europe’s Expansion* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1966), s. 24.

⁸⁰ Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, II.

İkinci halife Hz. Ömer'in "İslâm öncesi (Câhiliye) dönem boyunca bizler kadınları ehemmiyet verilecek bir şey olarak görmezdik. Hâlbuki İslâm'ın gelişinden sonra bizzat Allah onlar hakkındaki ilgisini ifade edince bizler kadınların da bizim üzerimizde hakları olduğunun farkına vardık"⁸¹ demesine şaşılmalıdır. Hz. Peygamber döneminde kadınlar savaşla ilgili konular da dahil bütün faaliyetlerde önemli roller üstlenmişlerdir.⁸² Onlara "Verilen mülkiyet haklarına Batı'da modern dönemlere kadar erişilememiştir."⁸³

Kadınlar Hz. Peygamber'in ashabını konu edinen biyografik kaynaklarda da yeterince yer almaktadırlar. Bu tür kaynaklarda 1200 civarında kadın sahabenin adı geçmektedir ki, bu rakam toplam sayının aşağı yukarı % 10 ile % 15'ine tekabül etmektedir.⁸⁴ Kudüs'teki Hebrew Üniversitesi öğretim üyesi Ruth Roded 9. yüzyıldan itibaren kaleme alınmış olan 40 biyografik kaynaktaki binlerce kadının biyografilerini okuduktan sonra, Müslüman kadının "marjinal, soyutlanmış ve sınırlanmış" olduğu görüşünü destekleyecek tek bir delil bile bulamamıştır.⁸⁵ Osmanlı dönemindeki Halep vakıflarını incelediği "Vakıfların % 41'inin kadınlar tarafından kurulduğunu ve kadınların kurduğu vakıfların erkeklerin kurduklarından biraz farklı olduğunu görmekle hayretler içinde kalmıştır."⁸⁶ Kadınlar ayrıca çiftçilik, tüccarlık, zanaatkarlık ve toprak ağalığı gibi faaliyetler de icra ediyorlardı⁸⁷ ve "mahkemeler *Şeriat*'a uygun bir şekilde kadınların haklarını gözetmek için faaliyet gösteriyorlardı."⁸⁸

Müslümanların Gerilemesini Tetikleyen Mekanizma

Şayet İslâm ilk asırlarda İbn Haldûn'un modelindeki bütün faktörlerin müspet istikamete yönelmelerini sağlamak suretiyle Müslümanların ilerlemesini

⁸¹ Buhârî, *es-Sahih*, haz. Kâsım eş-Şemmâî er-Rifâî (Beyrut: Dârü'l-kalem, 1987), VII, 281, No. 735.

⁸² Abdülhalîm Muhammed Ebû Şukka, *Tahrîrû'l-mer'e fi asri'r-risâle* (Küveyt: Dârü'l-kalem, 1990), III, 132-233.

⁸³ Lewis, *The Middle East*, s. 72.

⁸⁴ Ruth Roded, *Women in Islamic Biographical Collections from Ibn Sa'ad to Who's Who* (Boulder and London : Lynne Rienner Publishers, 1994), s. 19.

⁸⁵ Roded, *Women in Islamic Biographical Collections*, s. viii, ix.

⁸⁶ Roded, *Women in Islamic Biographical Collections*, s. vii.

⁸⁷ Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, eds. Halil İnalcik ve Donald Qarataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 599, 605.

⁸⁸ Schatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World*, s. 362.

tetikleyici bir rol oynadıysa, daha sonra gerilemeyi neyin tetiklediği sorusu ortaya çıkmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Müslümanların gerileyişini tetikleyen mekanizma İbn Haldûn'a göre Beşinci Halife Muâviye'nin 679'da kendi oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesiyle başlayan irsî veraset usulünün siyasî meşruiyetinin olmayışıdır. Devlet yönetimi anlayışı açısından bakıldığında bu, İslâm öğretisinin alenen ihlâlidir. Demokrasi İslâm'a uygun olmakla kalmayıp aynı zamanda zorunlu etik değerlerin de bir parçasıdır.⁸⁹ Bununla beraber ahlâkî değerler laik bir demokraside izafi olabilirse de İslâm'da ebedidir. Yine de, laik bir demokrasi açısından toplumun ahlâkî kodlarını ihlâl etmek veya görmezden gelmek teoride mümkünse de normalde bu olmaz. Herhangi bir sapma esasen toplumun değerlerindeki bir değişimi yansıtır ki bu aniden meydana gelmeyip daha çok uzun dönemde kademeli olarak gerçekleşir. Bazı demokrasilerdeki kumar, içki, eşcinsellik, sevicilik, fahişelik ve metres hayatı gibi hususların yasal açıdan onaylanması değerlerdeki değişimin örnekleri olabilir.

İrsî veraset usulünün başlamasından sonra, devlet yönetimine ilişkin İslâmî değerler İslâm dünyasındaki siyasî kurumlara kademeli olarak daha az yansır hâle geldi. Yine de, yönetim (G) hilâfetin ortadan kalkmasının ardından hemen bozularak bir despotizme sapmadı. Din (S) halk (N) için ilham kaynağı olmaya devam ettiği için, yönetimler sadece kanun ve düzeni değil, bunun yanında adalet ve sosyo-ekonomik iyileşmeyi de sağlama baskısı altındaydı. Adalet sistemi etkin ve dürüst bir şekilde işledi, yaşam ve mülkiyet güvencesi korundu, davranış kurallarına genelde uyuldu, sosyal ve sözleşmeye dayalı yükümlülükler yerine getirildi.

Ne yazık ki kural tanımazlık ve keyfilik gittikçe yaygınlaşmaya başladı. Yöneliş "Hâkim olanın ve onun temsilcilerinin daha az değil, daha fazla kişisel otoritesi istikametindeydi."⁹⁰ Yöneticilerin ve siyasî elitin sorumluluğu, kanun karşısında eşitlik ve ifade özgürlüğü hukuku açıkça ihlâl edecek şekilde düşüşe geçti. İslâm'a sahte bir bağlılık sergilenmekle birlikte, devlet kaynakları hanedanın lüksü için kullanılmaya başlandı ve vergiler kademeli olarak halkın tahammülünün üzerine çıktı.⁹¹ Adalet (j) ve gelişme (g) bu yüzden en

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûrâ 42/38.

⁹⁰ Lewis, *The Middle East*, s. 144.

⁹¹ İbn Haldûn hilâfetin saltanata veya hanedanlığa dönüşümünü bir bölüm boyunca tartıştıktan sonra (*Mukaddime*, s. 202-208; *Mukaddimah* (Rosenthal), I, 414-28) şu sonuca varır: "Yönetim şeklinin nasıl da hanedanlığa dönüştüğünü gördün. Bununla birlikte hilâfet (başlangıçtaki) anlamıyla dinî öğretilerin gözetilmesi ve doğru yola sadakat şeklinde var-

kötü kurban hâline geldiler ve daha önce halk (N) ile hükümet (G) arasında hâkim olan dayanışma bozuldu. Sıkıntıya düşen insanların çalışma, üretme ve yenilik yapma dürtüleri zedelendi. Kadının konumu da çevrimsel sebep-sonuç zincirindeki genel gerilemenin bir sonucu olarak kademeli biçimde geriledi. Artık cahil, soyutlanmış ve İslâm'ın kendilerine verdiği haklardan mahrum bırakılmış vaziyete düştüler. Nüfusun neredeyse yarısının marjinalleştirildiği ve oynamaları gereken rolü yerine getiremediği bir toplumun büyümemesi mukadderdir. Hodgson "İslâm medeniyeti halihazır durumuyla İslâm inancının net bir şekilde ifade edilmesinden uzaktır" demekte belki de haklıdır.⁹²

İslâmî değerlerin hayata geçirilmemesi her zaman için yöneticiler ile sûfiler ve ulema arasında münakaşa konusu olageldi. Bunların daha dürüst olanları seslerini yükselttiler ve zulme maruz kalmaya başladılar. Sonuçta onlar da giderek hanedandan sakınıp hankahlarına veya medreselerine kapandılar. Bunun İslâm toplumunda uzun vadeli menfi etkileri oldu. Sûfiler ile ulema hızla değişen çevrenin gerçekleri ile teması kaybedince fıkıh zamanın ihtiyaçlarına göre gelişemeyip neredeyse durağanlaştı. Bu ise İslâm'ı ilk çağlardaki dinamizminden yoksun bıraktı. Ulemanın inzivaya çekilmesi yöneticilerin daha önce hissettikleri baskılardan kurtularak keyfi davranmalarına yol açtı. Topluma kayda değer bir katkıları olmayan ve olamayacak dalkavuklar, yöneticilerin etrafını almaya başladılar ve onların duymak istediklerini söyleyerek elde edebilecekleri her türlü menfaate kavuştular.

Burada ortaya çıkan temel soru, sûfiler ile ulemanın niçin hankah ve medreselerine kapanmak yerine, siyasî ıslahat ve İslâmî değerler sisteminde kutusal kabul edilen insan haklarının muhafazası için mücadele etmedikleridir. Aslında mücadele etmişlerdir. Veraset usulüyle ilk defa yönetime gelen Yezîd'e karşı Hz. Peygamber'in torununun gerçekleştirdiği isyanla başlayan bir dizi başkaldırı olmuş ancak hepsi acımasızca bastırılmıştır. Bunun sebebi, söz konusu ayaklanmaların genel olarak yerel kalmasıdır. O dönemdeki iletişim ve nakil vasıtalarının yavaşlığı, yaygın başkaldırıların organize edilmesini mümkün kılmamıştır.

lığını sürdürmüştür. Daha sonra ise hilâfetin tipik özellikleri de ortadan kalkmış ve sadece adı kalmıştır. Hükümet şekli saf ve yalın hâliyle hânedanlığa dönüşmüştür. Yetkinin elde edilmesi en son sınırlarına ulaşmış ve güç arzular ile zevklerin keyfi tatmini yoluyla kendi çıkarına hizmet için kullanılabilir hâle gelmiştir (*Mukaddime*, s. 208; *Mukaddimah* [Rosenthal] I, 427).

⁹² Hodgson, *The Venture of Islam*, I, 71.

Yöneticilerin toplumsal uzlaşmaya dayanan barışçıl değişim süreci ortadan kalkınca, iktidara geliş genellikle hanedan komploları ve yıkıcı taht mücadeleleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir ki bu da Müslümanların kaynaklarını tüketmiş, yaratıcı enerjilerini zayıflatmış ve genel olarak gerilemelerine yol açmıştır. Aynı aile içinde bile iktidarın el değiştirmesi her zaman kansız olmamıştır. Görüldüğü kadarıyla askerî güç de iktidarın gasp edilmesinde ve miras bırakılmasında belirleyici rol oynamıştır. İktidar savaşları güvensizliği her zaman artırmıştır; neticede özellikle önceki yönetime zaten ödenmiş olan vergilerin malî problemlerinin çözümü için yeni idare tarafından tekrar toplandığı dönemlerde üretim ve ticaret menfi etkilenmiştir. İslâm'ın garanti ettiği kişisel yaşamın, onurun ve mülkiyetin itibarı zedelenmiştir.

Dürüst ve ileri görüşlü yöneticilerin iş başına geçtiği devirlerde İslâm gerilemeyi durdurucu etkide bulunmuştur. Onlar halk tarafından seçilmiş olmasalar bile, ülkelerinin hızla gelişmesini sağlayan doğru politikalar izlemişlerdir. Bununla beraber, olumlu hareketlerin yaşandığı bu ara dönemlerde uzun vadeli gerileme süreci tersine çevrilememiş, ancak frenlenebilmiştir. Onların yerine geçen yoz ve yetersiz yöneticiler -demokratik düzelerde olduğu gibi- yönetimden uzaklaştırılamamıştır. Siyasî gayrimeşruluk virüsü, çevrimsel sebep-sonuç ilişkisi vasıtasıyla dereceli olarak toplumun ve ekonominin diğer bütün yönlerine (S, N, W, j ve g) sirayet etmiştir. Karşılaştığı iç şokları başarılı şekilde atlatamayan İslâm dünyası dinin tetiklediği gelişme hızını kaybetmeye başlamış ve Avrupa ülkeleri tarafından sömürgeleştirilmekten kurtulamamıştır. Bu nedenle, İbn Haldûn ile aynı görüşü paylaşan Kramer'in de haklı olarak işaret ettiği gibi "gerilemenin sebebi bizzat siyasî yapının kendi içinde aranmalıdır."⁹³

İslâm Gelişmeye Engel midir?

Bazı ilim adamları, dinin geçmişte gelişmeyi özendirdiği gerçeğine rağmen, Müslüman dünyanın günümüzde "takdire değer iktisadî amaçlara hizmet etmek üzere tasarlanmış"; fakat beklenmeyen etkilerinden dolayı "ekonomik gelişmenin engelleri" hâline gelmiş bazı İslâmî kurumların bir sonucu olarak fakir ve geri kalmış duruma düştüğünü ileri sürmektedir.⁹⁴ Bununla

⁹³ J. H. Kramers vd., "Othmânî", *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., VIII, 197.

⁹⁴ Timur Kuran, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation", *Journal of Economic Perspectives*, 18/3 (2004), s. 71-72.

beraber Noland, yayımlanan bir araştırmada “genelde bunun ülkeler arası ve-ya ülke içi seviyenin ekonometrik analiziyle elde edilmediği” söylemekte ve “İslâm, sözü edildiği gibi büyümenin engeli veya gelişmenin ayak bağı gibi gözükmemekte, dinin bir rolünden bahsedilecekse tam tersinin doğru olması gerektiği ortaya çıkmaktadır” sonucuna ulaşmaktadır.⁹⁵

Yine de Kuran'a göre gelişmeye karşıt olan üç İslâmî kurumu incelemekte fayda vardır:

- 1) İslâm'ın, Müslüman topluluklarda ailedeki büyük evladın kökleşmesine imkân sağlamayan eşitlikçi miras sistemi.
- 2) İslâm'da sınırlı sorumluluk ve hukukî veya hükûmî şahsiyet kavramlarının yokluğu.
- 3) İslâm'ın teşvik ettiği vakıf kurumu.⁹⁶

Bunlardan ilk ikisinin hızlandırılmış gelişme için hayatî önemi hâiz sermaye birikimini ve şirketlerin oluşumunu engellediği iddia edilmiştir. Üçüncü kurumun ise geniş kaynakları zaman içinde işlemez hâle gelen projelerde bloke ettiği savunulmaktadır.⁹⁷

Büyük Evlat Hakkının Olmaması

İslâm'ın büyük evlat hakkına kesinlikle imkân veremeyecek bir eşitlikçi miras sistemini savunduğu şüphesizdir. Bununla beraber Kuran, büyük evlat hakkının Batı'daki büyük işletmelerin gelişmesine katkıda bulunduğu iddiasını kanıtlamamıştır. Büyük evlat hakkı, temelde malikânenin derebeyinin çok sayıdaki oğlu veya kiracısı arasında parçalanmasını önleyerek beyin ihtiyaç duyduğu askerî ve diğer hizmetleri temin sorumluluğunu tek bir şahsa indirgemekle feodalizmin ihtiyaçlarına hizmet etmiştir.⁹⁸ Bununla birlikte feodalizm köylü emekçilerin “bey adına canla başla ve verimli şekilde çalışması için ekonomik bir dürtüye sahip olmayışının” bir sonucu olarak beylerin “ekstra ekonomik zorlamalar vasıtasıyla kira elde etmesine” imkân sağ-

⁹⁵ Marcus Noland, “Religion, Culture, and Economic Performance”, <http://www.ije.com/publications/wp/03-8.pdf>, s. 26-27.

⁹⁶ Kuran, “Why the Middle East is Economically Underdeveloped”, s. 71-72.

⁹⁷ Kuran, “Why the Middle East is Economically Underdeveloped”, s. 71-90.

⁹⁸ Max Rheinstein ve Mary Glendon, “Inheritance and Succession”. *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th ed. (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1994), XXI, 641.

lamıştır. Bu da “ziraî ekonominin gelişme kapasitesini sınırlamıştır.”⁹⁹ Sonuçta feodalizm, Batı Avrupa’da “kapitalizmin bugünkü şekliyle henüz doğmadığı ve sanayi devrimine kadar üzerinden tam iki buçuk asır geçecek olan 1500’lerde gömülmüştür.”¹⁰⁰ Feodalizmin ölümü, büyük evlat hakkını -idareci aileler haricinde- zayıflatmıştır. Amerika’da Amerikan devrimi, Avrupa’da ise Fransız ihtilâli esnasında çökmüştür. Fransız Medenî Kanunu (Napolyon Kanunu), onun dirilişini engellemek için birtakım tedbirler almıştır.¹⁰¹ Şayet büyük evlat hakkı faydalı bir kurum olsaydı hem Avrupa hem de Amerika’da ortadan kaldırılmazdı.

Avrupa’daki ekonomik gelişmenin başlangıcı daha ziyade “feodal mülkiyet ilişkilerinin kapitalist mülkiyet ilişkilerine dönüşmesine” bağlıdır.¹⁰² Bu nedenle büyük evlat hakkını sanayi devriminin sebepleri arasında sayan herhangi bir ilim adamı bulmak zordur. Vurgulanan sebepler arasında demokratik hükümetler tarafından mülkiyet haklarının korunması ile gelişmeye yol açan eğitim, araştırma ve teknolojinin yaygınlaşmasının özendirilmesi yer almaktadır.¹⁰³ Büyük tarihçi Arnold J. Toynbee’nin amcası Arnold Toynbee ziraat, üretim ve taşımacılıktaki devrim için gerekli teknolojinin sağlanmasına yardım eden icatları önemle vurgulamaktadır.¹⁰⁴ Ziraî sektörde buharla çalışan saban küçük çiftliklerin birleştirilerek büyütülmesini sağlamış ve çitleme sistemi vasıtasıyla önemsiz toprakların da işlenmesini mümkün kılmıştır. Üretim sektöründe iplik eğirme makinesi, buharlı motor ve motorlu dokuma tezgâhı büyük fabrikaların kurulmasını kolaylaştırmıştır. Taşımacılık sektöründe 1830’da demiryolunun inşası, piyasanın ve ticaretin önemli miktarda genişlemesini getirmiştir.¹⁰⁵ “Büyük kapitalist işverenlerden oluşan yeni sınıf muazzam servetler yapmıştır.”¹⁰⁶ Büyük evlat hakkı değil, işte bu servet teknoloji ile birlikte büyük işlerin kurulmasını mümkün kılmış ve böylece ortaklıklara ihtiyaç oluşturmuştur.

⁹⁹ Robert Brenner, “Feudalism”, *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan, 1987), II, 309, 311.

¹⁰⁰ North ve Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, s. 102.

¹⁰¹ Rheinstejn ve Glendon, “Inheritance and Succession”, s. 642.

¹⁰² Brenner, “Feudalism”, s. 133; Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (London: Routledge & Kegan Paul, 1946); R. H. Hilton, *The Decline of Serfdom* (London: Macmillan, 1969).

¹⁰³ bk. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, s. 130-40; S. G. Checkland, “Industrial Revolution”, *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan, 1987), II, 811-15.

¹⁰⁴ A. J., Toynbee, *A Study of History: Reconsiderations* (London: Oxford University Press, 1961), XII.

¹⁰⁵ Toynbee, *A Study of History: Reconsideration*, XII, 58-66.

¹⁰⁶ Toynbee, *A Study of History: Reconsideration*, XII, 65.

Büyük evlat hakkının Avrupa ile Amerika'nın gelişmesinde bir rol oynadığı farz edilse bile, bunun bütün ülkelerin gelişmesi için zarurî olduğunu varsaymak için bir sebep yoktur. Japonya ile Doğu Asya kaplanları büyük evlat hakkının rolü olmadan gelişebilmişlerdir. Onların gelişmesindeki faktörlerden bazıları iyi yönetim, toprak reformu, sosyal eşitlik ve kültürel değerlerdir.¹⁰⁷ Bunlar arasında toprak reformları büyük evlat hakkının aksine bir etki yapmış, Japonya'daki ailelerin elinde bulunan malikânelerdeki ortalama ekilebilir arazi alanını yaklaşık 1 hektar civarına indirmiştir.¹⁰⁸ 1985'te bile Japonya'daki ortalama çiftlik büyüklüğü yaklaşık yarım hektardı ve mevcut tarlaların tamamı içinde 3 hektarı aşanların oranı sadece % 4'tü. Sachs'a göre, "bu ülkelerdeki toprak reformu, modern tarihteki herhangi bir başka örnekten çok daha yaygındı."¹⁰⁹ Bu reformlar feodal beylerin güç kaynağını tahrip etmiş, daha önce yaygın olan toprak kiracılığını neredeyse ortadan kaldırmış ve uzun vadede gelir ve servet eşitsizliklerinin önemli ölçüde azalmasına etkide bulunmuştur. Böylece küçük çiftçiler gelir seviyesi yükselmiş, basit yaşam tarzını özendiren kültürel değerler onları daha fazla tasarrufa yöneltmiştir. Yüksek tasarruf oranları, enflasyon ile faiz oranlarını nispeten daha düşük seviyelerde tutmuştur; böylece nakit ve kredi miktarlarındaki aşırı genişleme dış borçlanma olmaksızın kırsal kesimle birlikte şehirlerin de gelişmesine ortam hazırlamıştır.¹¹⁰

Tüzel Kişilik ve Sınırlı Sorumluluk

Kuran sınırlı sorumlu hissedarlığa dayalı bir tüzel kişiliğin büyük ölçekli yatırım açısından zarurî olduğunu söylemekte kesinlikle haklıdır. Bununla birlikte, her iki kavramın da kökenleri İslâm hukukunun klasik tartışmalarında mevcuttur. Müşterek tüzel kişiliğe en yakın kavramlar "beytülmâl" (devlet hazinesi), cami mülkleri ve "vakıf"lardır.¹¹¹ Sınırlı sorumluluk kavramı

¹⁰⁷ Bk. M. Umer Chapra, *Islam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The Islamic Foundation-Washington, DC: IIIT, 1992), s. 173-81.

¹⁰⁸ Marius B. Jansen, "Japan, History of", *The New Encyclopaedia of Britannica*, 1973-1974, X, 88.

¹⁰⁹ Jeffrey D. Sachs, "Trade and Exchange Rate Policies in Growth Oriented Adjustment", *Growth-Oriented Adjustment Programs: Proceedings of a Symposium Held in Washington, DC, February 25-27, 1986* içinde, eds. Vittoria Corbo, Moris Goldstein ve Mohsin Khan (Washington, DC: IMF/IBRD, 1987), s. 301.

¹¹⁰ Ayrıntılar için, bk. Muhammad Umer Chapra, *Islam and the Economic Challenge* (Leicester: The Islamic Foundation, 1992), s. 173-81.

¹¹¹ Ali el-Hafif, *eş-Şerikât fi'l-fıkhi'l-İslâmî* (Kahire 1962), s. 22-27; Abraham L. Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1970), s. 99; Ali Ahmed Abdullah, *eş-Şahsiyyetü'l-i'tibâriyye fi'l-fıkhi'l-İslâmî* (Hartum: ts., ed-Dâru's-Sûdâniyye li'l-kütüb), s. 235-39.

bile bir iş organizasyonu şekli olan “mudârebe”de mevcuttur¹¹² ve modern dönemlerde kolaylıkla anonim şirketleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir.¹¹³

Gelişme için gerekli her şeyin Kur’an veya sünnette belirlenmiş olmasını beklemek, realist bir yaklaşım değildir. İslâm hukukunun iyi bilinen, en önemli kurallarından bir tanesi, herhangi bir şeyin hassaten yasaklanmadıysa caiz olduğudur. Çok az sayıda şey spesifik olarak yasaklandığından, gelişmenin teşviki için ihtiyaç duyulan kurumların geliştirilmesi açısından büyük bir potansiyel mevcuttur. Bunun İslâm toplumlarında gerçekleştiğini Kuran da “İzleyen üç asır boyunca klasik İslâm medeniyetinin ayırt edici ekonomik özellikleri gelişmiştir” şeklinde teslim etmiştir¹¹⁴. İhtiyaca uygun şekilde oluşan bu ilerleme insan topluluklarındaki tabii evrimsel gelişme süreçlerine de uygundu. Gelecekte gelişme için ihtiyaç duyulacak bütün kurumların gelişmenin daha ilk aşamalarında eşzamanlı olarak tekâmül ettiği bir toplum bulmak zordur. Bu da ortaklık şekline duyulan ihtiyacın İslâm toplumlarında niçin daha önce ortaya çıkmadığı sorusuna yol açmaktadır.

Bu sorunun cevabı İslâm öğretilerinde değil, daha ziyade dinin kutsal kabul ettiği mülkiyet haklarının etkin şekilde uygulanmasını engelleyen siyasî gayrimeşrulukta aranmalıdır. North, isabetli bir şekilde, mülkiyet haklarının teminat altına alınmamasının “daha az sabit sermaye gerektiren ve uzun vadeli sözleşmelere ihtiyaç duymayan teknolojilerin kullanılması sonucunu doğurduğunu, bu durumda firmaların tipik biçimde küçük olacaklarını” iddia etmektedir.¹¹⁵ İslâm dünyasındaki durum da budur. Şayet mülkiyet hakları güvenceye alınsaydı, belki de 8. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar gerçekleştirilecek gelişme hızı küçük firmaların yerlerini büyük çaplı iş organizasyonlarına bırakmasını gerektirecek şekilde devam edecekti.

Bunun ortaya çıkaracağı artan finans ihtiyacının, daha önce ifade edildiği gibi, nüveleri İslâm hukukunda mevcut ortaklıkların gelişmesine yol açmayacağını varsaymak için herhangi bir sebep yoktur. İslâm dünyasında gelişmenin yeniden başladığı 20. yüzyılda büyük işletmelere ihtiyaç duyulunca

¹¹² M. Umer Chapra, *Towards a Just Monetary System* (London: The Islamic Foundation, 1985), 255-56; Muhammad Taqi Usmani, *An Introduction to Islamic Finance* (Karachi: İdâretü'l-maârif, 1998), s. 221-28.

¹¹³ Abdullah, *Şahsiyyetü'l-i'tibâriyye*, s. 239.

¹¹⁴ Kuran, “Why the Middle East is Economically Underdeveloped”, s. 72.

¹¹⁵ North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, s. 65.

fakihler ortaklık şeklindeki iş organizasyonunu onaylamakta zorluk çekmemiştir. Şayet İslâm'da buna karşı bir şey bulunsaydı böyle büyük bir ittifakla kabul edilmezdi. Lal'in haklı olarak gözlemlediği gibi "Gelişmeyi engelleyen şey bizzat İslâmî kurumlar değil, fakat hantal devletçilik ile güdümlülüktür ki Güneydoğu Asya'nın Müslüman kesimlerinde bu tersine çevrildiğinde Prometheusvârî bir yoğun gelişme başlamıştır."¹¹⁶

Orta Çağ İngiltere'sinde bile, ilk ortaklıklar kasabalar, loncalar, kiliseler ve yardım kuruluşları arasındaydı.¹¹⁷ Bu, İslâm dünyasındakine benzemektedir. Ancak Orta Çağ İngiltere'sindeki ilk ortaklıklar, feodalizmin ortadan kalkmasından ve büyük evlat hakkının zayıflamasından uzun zaman sonra 17. yüzyılın sonunda tamamen özel bir hâl alıncaya kadar bugünkü şirketlerin öncüleri olamamışlardır.¹¹⁸ Yine de hem ABD hem de İngiltere'de sınırlı sorumluluk prensibinin tesisi 19. yüzyıla kadar gerçekleşmemiştir.¹¹⁹

İslâm'ın ilk döneminde meydana gelen tarımsal ve bilimsel devrim, bir dizi faktör nedeniyle sanayi devrimine dönüştürülemedi ki bunlardan en önemlisi siyasî meşruiyet yokluğudur. Bunun neticesinde, ortaya çıkan mülkiyet haklarının güvenceye alınamayışı, insanları haksız vergilere ve doğrudan müsadereye maruz kalmamak için servetlerini saklamaya itmiş, şirketler de küçük kalmıştır. Böyle bir ortamda büyük teşebbüslerinin gelişmesi imkânsızdır. Aksi takdirde, büyük evlat hakkının yokluğu, gerçekten de insanların daha büyük ve sürdürülebilir girişimlere sermaye yatırıp iştirakçi olmak suretiyle ortaklıklar kurulmasına etkide bulunmalıydı.

Vakıf (Hayır Kurumları)

Vakıf kurumu, İslâm âleminde ilk dönemler boyunca yani Batı dünyasından çok daha önce gelişmiş ve Müslüman toplumların ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kuran'ın da ifade ettiği gibi, vakıflar çok geniş bir yelpazede sosyal hizmetler sağlamıştır.¹²⁰ Bunlara eğitim ve sağlık hizmetleri,

¹¹⁶ Deepak Lal, *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance* (Cambridge: MIT Press, 1998), s. 66.

¹¹⁷ Robert Hessen, "Corporation", *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan, 1987), I, 675.

¹¹⁸ Hessen, "Corporation", I, 678.

¹¹⁹ Dale Arthur Oesterle, "Limited Liability", *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance* (London: Macmillan, 1992), II, 590-91.

¹²⁰ Kuran, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped", s. 74-75.

bilimsel laboratuvar, cami, köprü, kuyu, çeşme, yol ve hastanelerin inşa ve bakımı, yetim, öğrenci, öğretmen ve yolcuların barındırılması dahildir.¹²¹ Söz konusu hizmetler vakıfların uygun şekilde düzenlenip denetlendikleri dönemlerde gerçekleşmiştir.¹²² Ancak etkin düzenleme ve denetlemenin gevşediği ve bozulmaya yüz tuttuğu, orijinal vakfiyelerin kaybolduğu, vakıf mülklerinin bakımsız bırakıldığı ve kötüye kullanılarak istismar edildiği¹²³ zamanlarda, Kuran'ın da isabetle belirttiği gibi bu kurumlar iş göremez hâle gelmiştir. Vergi sistemi de vakıf düzeninin daha fazla gelişmemesinde önemli rol oynamıştır. Bununla beraber, vakıf kurumu İslâm dünyasında mülkiyet haklarının tanınması, hükümetlerin destek vermesi, düzenleme ve denetim yapması gibi müspet gelişmelere paralel olarak özel inisiyatiflerle yeniden canlandırılmaktadır.¹²⁴ Böylece vakıf kurumunun özel hayır hizmetleri vasıtasıyla sosyal ve fizikî altyapının geliştirilmesinde geçmişteki merkezî rolünü yeniden oynaması beklenmektedir.

Bütün bu tahlilin özü şudur: İslâm toplumlarının nispi fakirlik ve geri kalmışlığına İslâm yol açamamıştır. Bunun sebebi daha ziyade İslâm'ın ilk asırlarında yaygın olan ve Batı'daki demokratik hükümetlerce de teminat altına alınan mülkiyet haklarının ihlali ile eğitim, araştırma ve teknolojik gelişmeye verilen resmî desteğin azalmasıdır. Batı'daki büyük ölçekli işleri mümkün kılan ve böylece ortaklıklara ihtiyaç oluşturan şey işte budur. Hal-ka karşı sorumsuz gayrimeşru hükümetler, genellikle mülkiyet haklarını koruma ve kamu yararına hizmet etme baskısı altında olmadıklarından dolayı gelişme zorlaşmaktadır. Kuran'ın "Bu tür (baskıcı) hükümetlerin tamamı en azından on dokuzuncu yüzyıla ve bazı durumlarda yakın zamanlara kadar İslâm hukuku ile yönetimlerini sürdürmüşlerdir"¹²⁵ şeklindeki görüşüne katılacak birini bulmak zordur.

¹²¹ Örnek olarak bk. George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburgh: Edinburgh University, 1981), s. 35-74; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, 124; Monzer Kahf, "Shari'ah and Historical Aspects of Zakah and Awqaf", Islamic Research and Training Institute/Islamic Development Bank için hazırlanmış araştırma, Jeddah, 2004 ve Habib Ahmed, *Role of Zakah and Awqaf in Poverty Alleviation*, Occasional Paper No. 8. Islamic Research and Training Institute/Islamic Development Bank, Jeddah, 2004.

¹²² Halil Inalcik, "The Rise of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam* içinde, eds. P. M. Holt vd. (Cambridge: The Cambridge University Press, 1970), I, 295-323 ve "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *a.e.* içinde, s. 307.

¹²³ Ahmed, *Role of Zakah and Awqaf*, s. 42-44.

¹²⁴ Ahmed, *Role of Zakah and Awqaf*, s. 42-44.

¹²⁵ Kuran, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped", s. 85.

3. Mevcut Durum

Demokrasinin Yokluğu

İbn Haldûn'un eserini kaleme almasından bu yana altı yüzyıl geçti. Belli başlı sanayi ülkelerine nispetle sonuçta Müslümanların gerileyişi -düz bir çizgide seyretmese ve bazı İslâm ülkeleri diğerlerine göre daha iyi durumda olsa bile- süregeldi. Bu genel gerilemenin temel nedeni olan ve onu tetikleyen siyasî gayrimeşruluk çoğu İslâm ülkesinde bugüne kadar devam etti. İbn Haldûn'un çağındakine göre daha geniş ve dağınık durumda olan günümüz İslâm dünyası, şimdiye kadar iktidarın devrinde -Kuran'ın¹²⁶ da arzuladığı şekilde- insanların gözünde en dürüst ve kabiliyetli adayın halef olmasına imkân veren bir düzenin kurulacağı, kamu kaynaklarının hukuka uygun, etkin ve eşitlikçi kullanılacağı ve hükümet politikalarının serbestçe ve korkusuzca eleştirilebileceği süreçleri tesis edemedi. 2002'de¹²⁷ İslâm Konferansı Teşkilatı'nın (OIC) 57 üyesinden sadece 13'ü veya % 23'ten azı demokrasiye sahipken, 44 üyesinde veya % 77'sinde tam demokrasi yoktu. Bu 44 ülkeden 31'i göstermelik bir demokrasiye sahipken, 5'i mutlak monarşi, 3'ü de diktatörlükle yönetilmekte, 5'i ise geçiş aşamasındadır.¹²⁸

Ne var ki demokrasiye sahip İslâm ülkelerinde bile bu düzen sadece şeklen mevcuttur; seçim yapılır ve demokratik yapılar yetkinin el değiştirmesini sağlar. Güçlü çıkar çevreleri, her halükârda tekrar tekrar seçilmeyi başarır. Fakir ve dezavantajlı olanlar ise çoğu durumda diledikleri şekilde oy kullanmakta özgür değildirlere ve yetkili mevkilerde yeterince temsil edilmezler.¹²⁹ Dolayısıyla gerçek anlamda bir demokrasiden söz edilemez. Batı dünyasındaki demokratik süreçlerde iyi yönetim ve kamu kaynaklarının gelişme için etkin şekilde kullanımı hususunda uzun bir yol alınmasına karşılık, İslâm âlemi demokrasinin gerektirdiği iyi ve sorumlu yönetimin zayıflığı nedeniyle geri kalmıştır.¹³⁰

¹²⁶ el-Hucurât 49/13.

¹²⁷ Dünya Seçim Endeksi tarafından demokrasi, demokratik yapıların yetkinin el değiştirmesini sağladığı ülke olarak tanımlanmıştır. Sözde demokrasi ise demokratik yapıları barındırmakla birlikte, gerçek anlamda bir yetki devrinin gerçekleşmediği ülke olarak tarif edilmiştir.

¹²⁸ Değerlendirmeler "The Index of Electionworld.org"da verilen bilgilere göre yapılmıştır.

¹²⁹ Bk. Timothy Besley ve Robin Burges, "Halving Global Poverty," *Journal of Economic Perspectives*, Summer, 17/3 (2003), s. 17.

¹³⁰ Artık demokrasinin iyi yönetim ve iyi yönetimin gelişme üzerindeki müspet etkisine dair büyük bir literatür mevcuttur (Örneğin bk. Casey Mulligan vd., "Do Democracies Have Different Public Policies Than Nondemocracies?", *Journal of Economic Perspectives*, 18/1 (2004), s. 51-74; Daniel Kaufmann ve Aart Kraay, "Growth without Governance", *World*

Düşük Ekonomik Performans

Demokrasinin yokluğu bir dizi kötülüğe yol açmaktadır. Bunlardan biri basın özgürlüğünün bulunmamasıdır. Basın sadece 4 İslâm ülkesinde¹³¹ özgür ve 14'ünde kısmen özgürken 39'unda değildir.¹³² Medyada veya parlamento (şûra) gibi diğer platformlarda hükümetin eleştirilemeyişi, kötü yönetimin işine gelmekte, şeffaflığın bulunmaması da sağlıksız politikalara yol açmaktadır. Bu durum aynı zamanda yolsuzluğa ve kamu kaynaklarının zengin ve güçlülerin kişisel çıkarları için istismarına yardım etmektedir. Ampirik araştırmalar, ekonomi literatüründe yolsuzluğun ve kötü yönetimin gelişme üzerinde ciddi menfi tesirlerinin bulunduğu konusunda uzlaşa oluşturmuştur.¹³³

Berlin merkezli Uluslararası Şeffaflık tarafından 2002'de hazırlanan "Yolsuzluk Algısı Endeksi" 133 ülkeyi kapsamakta ve 10'dan (asgari yolsuzluk)

Bank Policy Research Paper, No. 2928 (Washington, D.C., 2002), (<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/growthgov/html>); Robert Hall ve Charles Jones, "Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker Than Others?", *Quarterly Journal of Economics*, 114/1 (1999), s. 83-116; Daniel Kaufmann, Aart Kraay ve Pablo Zoido-Lobaton, "Governance Matters", *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 2196 (Washington, D.C., 1999), (<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/growthgov/html>). Bununla birlikte bazı yazarlar demokrasinin özellikle az gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmeyi engellediğini, zira demokratik hükümetlerin gelişmeyi hızlandırmak için gerekli güçlü politikaları uygulamadıklarını öne sürmektedir (Larry Sirowy ve Alex Inkles, "The Effects of Democracy on Growth and Inequality: A Review", *Studies in Comparative International Development*, 25 [1990], s. 125-26; John W. Johnson, *The Military and Society in Latin America* (Stanford: Stanford University Press, 1964); Andrew MacIntyre, "Democracy and Markets in Southeast Asia", *Constructing Democracy and Markets: East Asia and Latin America*, ed. International Forum for Democratic Studies and Pacific Council on International Policy (Los Angeles: Pacific Council, 1996), s. 39-47. Bu çizgide olanlar, Sovyetler Birliği ile Çin'in büyük bir ilerleme kaydettikleri parlak dönem boyunca büyük bir şöret kazanmışlarsa da görünüme göre artık takipçileri azalmıştır.

¹³¹ Bu makalede İslâm ülkeleri terimi kullanıldığında bu ülkelerin birleşmiş milletleri konumundaki İslâm Konferansı Teşkilatı'na (OIC) üye 57 ülke kastedilmektedir.

¹³² "2004 Basın Özgürlüğü" istatistiklerine göre (www.freedomhouse.org) özgür, kısmen özgür ve özgür olmayan tanımları her ülkenin basını etkileyen hâkim hukukî (0-30 puan), siyasî (0-40 puan) ve iktisadî (0-30 puan) ortamına göre tayin edilmiştir. Sınırlamalar ne kadar yüksekse ülkenin aldığı puanlar da o derece yüksektir. Ülkenin toplam puanı bu ölçütlerin toplamına göre belirlenmiştir. 0-30 arası puanlanan ülke, basının özgür olduğu ülkeler zümresinde sınıflandırılırken, 31'den 60'a kadar puanlananlar kısmen özgür grupta ve 61'den 100'e kadar puanlananlar ise özgür olmayan grupta yer almaktadır.

¹³³ Daniel Kaufmann, Aart Kraay ve Pablo Zoido-Lobaton, "Governance Matters", *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 2196 (Washington, D.C., 1999), (<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/growthgov/html>); Stephen Knack ve Philip Keefer, "Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Intitutional Measures", *Economics and Politics*, 7/3 (1995), s. 207-27; Paolo Mauro, "Corruption and Growth" *Quarterly Journal of Economics*, 110/3 (1995), s. 681-712; Mauro, "The Persistence of Corruption and Slow Economic Growth", *IMF Staff Papers*, 51/1 (2004), s. 1-18.

O'a (âzami yolsuzluk) kadar puanlama yapılmaktadır.¹⁵⁴ Endekste verilen 5 puan, ülkenin sınır çizgisinde olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵ İslâm ülkelerinden sadece beşi 5,2 ile 6,3 arasında değişen puanlarla bu sınır çizgisinin üzerindeyken 27 ülke altındadır. Geriye kalanlar hakkında ise bilgi elde edilememiştir. Bununla beraber, hakkında bilgi bulunamayan diğer ülkelerin çoğunun da sınır çizgisinin aşağısında kalmaları muhtemeldir. Kur'an'ın haksız servet edinmeyi ve rüşvet almayı şiddetle yasakladığı¹⁵⁶ gerçeğine karşılık durum budur.

Yolsuzluk ifade özgürlüğünün yokluğu ile birleşince mahkemeler de yolsuzluğa meyleder; bu durumda güçlü elitlerin cezalandırılması ihtimali düşer. Kabahat işleyenler cezalandırılmayınca ahlâksızlık yayılmaya başlar; bunlar iktidar mekanizmaları vasıtasıyla birtakım insanları kendilerine bağımlı kılarak toplumu köleleştirirler. Bundan sonra kötülüğü söküp atmak zorlaşır. Şayet sadece güçsüzler cezalandırılırsa, memnuniyetsizlik artar ve hükümet (G) ile halk (N) arasındaki dayanışma zayıflar. Bu ise ekonomik gelişmeye zarar veren temel faktörlerden olan sosyal ve siyasî istikrarsızlığa yol açar.

Yolsuzluğun sonucunda bu ülkelerin kıt kamu kaynaklarının önemli kısmı saraylar inşasına ve güçlü elitin gösterişe dayalı lüks tüketimlerinin finansmanına yönlendirilir; hükümetler gelişmenin hızlandırılması için gerekli eğitim, sağlık, altyapı ve kamu hizmetlerine yeterince harcama yapamaz. Yolsuzluk özel sektörün işletme maliyetlerini de artırır. Bu durumda tasarruflar yurt dışına kaçır ve ülke içindeki yatırımlar azalmaya başlar. Çoğu İslâm ülkesinin düşük performansı tarafından da teyit edildiği gibi, bunun büyümeyi etkilemesi kaçınılmazdır. 57 İslâm ülkesinin 1,333 milyarlık toplam nüfusu 6,199 milyarlık¹⁵⁷ dünya nüfusunun % 21'inden biraz fazla olduğu hâlde, bunların "Gayri Safi Milli Üretimleri"ne (GNP) uyarlanmış toplam "Satınalma Gücü Pariteleri" (PPP) sadece 3,993 milyar dolardır. Bu da dünyanın 48,462 milyar dolarlık "Gayri Safi Milli Üretim"ine (GNP) uyarlanmış toplam "Satınalma Gücü Paritesi"nin (PPP) sadece % 8,2'sidir.¹⁵⁸ Yalnız tamamı petrol üreticisi

¹⁵⁴ Uluslararası Şeffaflık tarafından, yolsuzluk "kamu görevinin özel kazanç için kullanılması" şeklinde tanımlanmakta ve "Bir ülkenin kamu yöneticileri ile siyasetçileri arasındaki yolsuzluğun hangi derecede farkına varılabildiğini ölçmektedir."

¹⁵⁵ www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/epi

¹⁵⁶ el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29.

¹⁵⁷ İslâm ülkeleri dışında da Müslümanlar yaşadığı gibi, İslâm ülkelerinde gayrimüslimler vardır. Dolayısıyla bu rakamlar dünyadaki Müslümanların toplam sayısını göstermez. Müslümanların toplam sayısının 1,3 ile 1,8 milyar arasında olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁵⁸ *World Development Report* (Washington: The World Bank, 2004), s. 253 (www.world-bank.org/wdr).

olan 4 İslâm ülkesi yüksek gelir grubuna (HIC) girebilirken sadece 6'sı orta yüksek gelir grubunda (UMC) yer alabilmektedir. 18'i orta düşük gelir kategorisine (LMC) dahilken 29'u düşük gelir kategorisine (LIC) girmektedir.¹³⁹

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yüksek önceliği bulunan ve İslâm dünyasının yükselişinin sebeplerinden biri olan eğitimin hükümet bütçelerindeki yeri hak ettiği kadar önemli değildir. Dolayısıyla 2002'de bu ülkelerdeki yetişkinlerden okur yazar olmayanların oranı % 32 idi.¹⁴⁰ Bunun anlamı 426 milyon civarında kişinin okur yazar olmadığı ve gelişmeye bütün potansiyelleriyle katkıda bulunmadığıdır. Bu ülkelerin hepsinin sahip olduğu toplam üniversite sayısı sadece 600'den ibarettir. Hâlbuki tek başına ABD'de -nüfusu bu ülkelerin dörtte birinden az olduğu hâlde- 1975 veya üzerinde, yani önceki sayının üç katı kadar üniversite mevcuttur. Batı dünyasında demokrasi, eğitim ve gelişme birbirine dayanmaktadır. Eğitim gelişmeyi desteklerken gelişme de eğitime olan talebi artırmaktadır. Bu talebin -gelirlerdeki artış sayesinde- yeterli devlet desteğini alması mümkün olabilmektedir. Eğitim ve gelişme birlikte demokrasinin güçlendirilmesine yardım etmektedir.

İnsanî Gelişme Endeksi

Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP), İnsanî Gelişme Endeksi'ne (HDI) göre 5 İslâm ülkesinin puanı yüksekken, 31 ve 21 ülkenin sırasıyla orta ve düşük puanlar almaları şaşırtıcı değildir.¹⁴¹ Bununla birlikte İnsanî Gelişme Endeksi'nin problemi sadece üç değişkeni esas almasıdır: Doğumdaki yaşam beklentisi, okur yazarlık ve satın alma gücü paritesine uyarlanan kişi başına gayri safi millî hâsıla miktarı. Dolayısıyla bu endeks gelişme ekonomisinin, -İbn Haldûn'un modelinde vurguladığı ve gelişme ekonomistlerinin artık gecikmeli de olsa tanıma noktasına geldiği- sosyal, kültürel ve siyasi kurumların gelişmede oynadığı hayati rolü tanımazdan önceki sınırlı çerçevesini yansıtmaktadır.

Bu durumda daha kapsamlı bir endeks hazırlanmalıdır. Bu ise adalet, aile bütünlüğü, sosyal uyum, akıl sağlığı, liyakat ve iyi çalışmanın ödüllendirilmesi ile suçların, gerilimin ve toplumsal düzensizliğin yol açtığı bunalımların

¹³⁹ *World Development Report*, s. 251.

¹⁴⁰ Abdel-Hameed M. Bashir, *Financing Basic Education in IDB Member Countries*, Occasional Paper, no. 10, Islamic Development Bank, Jeddah, 2004, s. 13.

¹⁴¹ United Nations Development Programme (UNDP), 2003, s. 237-40.

azaltılması gibi bir dizi değişkenin hesaba katılmasına yol açacaktır. Aynı şekilde demokrasi, ifade özgürlüğü, gelir ve servetin âdil dağılımı ile dürüst ve etkin bir adalet de önemlidir. Bütün bunlar için yeterli veri sağlanamayabilir. Yine de mümkün mertebe kapsamlı bir endeks oluşturulması ve şu anda bulunmayan verilerin toplanması için çaba gösterilmesi önemlidir. Mevcut İnsanî Gelişim Endeksi'nde iyi puan alamayan İslâm ülkelerinin daha kapsamlı bir endekse göre değerlendirildiklerinde belki de bundan kötü bir derece almaları şaşırtıcı olmayabilir. Bunun temel nedeni -İbn Haldûn'un modeline göre- son birkaç yüzyılda çevrimsel sebep-sonuç ilişkisinin işleyişi vasıtasıyla bu ülkelerin sosyo-ekonomik ve politik kurumlarını kademeli şekilde yozlaştıran siyasî gayrimeşruluktur ki artık sebebin sonuçtan ayırt edilmesi zordur. Dolayısıyla, kapsamlı bir reforma ihtiyaç vardır. İslâm ülkelerinde ekonomik gelişmenin özendirilmesi için sadece ekonomik değişkenlerin dikkate alınması yetmeyebilir.

4. Reform İhtiyacı

Mesele, işe nereden başlanması gerektiğidir. Bütün sosyo-ekonomik ve siyasî faktörlere ehemmiyet verilmekle beraber, en büyük vurgu bir medeniyetin yükseliş ve çöküşünün arkasındaki ana lokomotif olan ve İbn Haldûn'un analizinin merkezine yerleştirilen insan unsurunun ıslahının gerekliliği üzerine yapılmalıdır. Bu, İslâm'ın ve çoğu büyük dinin öğretilerine de uygundur. İnsanlar ancak terbiyeleri, karakterleri, kabiliyetleri ve zihniyetleri doğru olduğu takdirde toplumlarının gelişmesine katkıda bulunabilirler.

Dolayısıyla, ferdin daha insancıl bir varlığa dönüştürülmesi zorunludur. Eğitime ve sosyo-ekonomik durumunun iyileşmesine âzami seviyede dikkat edilmelidir. Sadece okur yazarlık ve gelir artışı yeterli olmayabilir. Neoklasik iktisadın genellikle görmezden gelmesine karşın Nigel Lawson'un isabetle "Ahlâkî temelden yoksun hiçbir siyasî veya iktisadî düzen varlığını sürdürmez"¹⁴² şeklinde ifade ettiği gibi, fertlerin ahlâkî vasfının yükseltilmesi de kesinlikle zarurîdir. Ahlâkî niteliğin iyileştirilmesi, gelişmenin artırılması için gerekli olan dürüstlük, güvenilirlik ve vicdanlılık gibi vasıfların da ortaya çıkmasına yardım edecektir. Bununla eş zamanlı olarak fakirlik meselesi halledilmeden ve toplumdaki her fert için adalet, saygınlık, eşitlik, haysiyet

¹⁴² Nigel Lawson, "Some Reflections on Morality and Capitalism", *Market Capitalism and Moral Values* içinde, eds. Samuel Brittan ve Alan Hamlin (Aldershot: Edward Elgar, 1995), s. 35.

gibi hususlar sağlanmadan ahlâkî kalitenin yükseltilmesi zordur. Bütün bunlar karşılıklı olarak birbiriyile ilişkilidir ve sadece bir tanesindeki gelişme diğerlerinde de sağlanmadan sürekli ilerleme kaydedilmesi zorlaşabilir.

Reform ve insanların sosyo-ekonomik durumlarının iyileştirilmesi, bunu siyasî sistemin de aynı zamanda desteklemesi durumunda nispeten kolaylaşacaktır. Günümüzde İslâm dünyasının yaygın sorunu olan siyasî meşruiyet sarsılan büyük bir bina gibidir. Öyleyse siyasî reform, ifade özgürlüğü, dürüst yargılama ve güçlü elitlerin hesap verebilirliği İslâm ülkelerinin şiddetle ihtiyaç duyduğu şeylerden bir kaçıdır. Siyasî reform, zaman içerisinde yolsuzluk ve yanlış yönetimi azaltıp kamu kaynaklarının eğitim, sağlık, kırsal bölgelerin ve şehirlerin gelişmesi için etkin kullanımını sağlayacak; bu suretle sosyo-ekonomik iyileşmeye yol açacaktır. Aynı şekilde toprak reformları yapılması sağlanacak, bununla da köylülerin üretimlerinden adil bir pay almalarına imkân verileceği gibi müstakbel istihallerinin artırılması için ihtiyaç duyulan eğitimin sunulmasının yanı sıra daha kalitesi tohum, alet ve gübre temini için kaynak tahsis edilmiş olacaktır. Bu durumda İslâm dünyası teknolojik, sınaî ve altyapısal yatırımların geliştirilmesine yarayacak şekilde -Müslümanların ilk yüzyıllarda, Japonya, Güney Kore ve Tayvan'ın yakın geçmişte ürettikleri türden- bir ziraî artı değer üretebilecektir. Bu ülkelerde işgalci güçler tarafından uygulanan toprak reformları feodal beylerin iktidarlarının temellerinin çökertilmesini sağlamıştır.¹⁴³ Bu aynı zamanda toplumları istikrarsızlığa sürükleyebilecek, gelişme ve reformu yavaşlatabilecek ve mevcut problemleri derinleştirebilecektir. Fakir ve yoksulların sıkıntıları tahammül edemeyecekleri derecede yükselebilecektir.

Siyasî reform için en uygun strateji, barışçıl ve şiddet içermeyen mücadeledir. Öte yandan kişinin geleceğe güvenmesini sağlayan bir dizi faktör vardır. Uluslararası camia artık pek dostane davranmadığından gayri meşru hükümetler giderek azalmaktadır.¹⁴⁴ Uluslararası camia aynı şekilde yolsuzluğa ve kara para aklanmasına da karşıdır ve illegal yollardan kazanılmış servetlerin gizlenmesini zorlaştırmaktadır. Dahası, hemen hemen bütün İslâm

¹⁴³ Bk. M. Umer Chapra, *Islam and Economic Development* (İslamabad: International Institute of Islamic Thought and Islamic Research Institute, 1993), s. 175-77.

¹⁴⁴ 1974'te dünya genelinde sadece 39 ülke -yani bütünü dörtte biri- demokratikti. Günümüzde ise 115 ülke -yani üçte ikiden biraz fazlası- ulusal liderlerini seçmek için açık seçim usulünü kullanmaktadır. Bk. *World Development Report* (Washington: The World Bank, 1997) (www.worldbank.org/wdr). 14 Ocak 2004 tarihli en son verilere göre ise bu sayı 111'dir (bk. www.Electionworld.org.)

ülkelerinde demokrasiye geçiş için iç baskılar hız kazanmaktadır. Eğitimin yaygınlaştırılması ve fakirlerin ekonomik durumlarının kademeli olarak iyileştirilmesi, kitlelerin cehaleti ve fakirliğinden beslenen mevcut erklerin zayıflamasını sağlayacaktır.

Demokratik hükümetlerin kurulması -başlangıçta ağaların hâkimiyetinde kalsalar bile- zamanla seçmenlerin tercih hakkı sayesinde güç yapılarının zayıflamasına zemin hazırlayabilecektir. Seçilmiş hükümetlere vaatlerini yerine getirmeleri yönündeki baskılar yolsuzluğun ve askerî harcamaların¹⁴⁵ azaltılmasını; eğitim, sağlık ve gelişmeye daha fazla kaynak aktarılmasını sağlayabilecek ve aynı zamanda toprak reformunun başlatılmasını mümkün kılabilir. Hâsılkelâm, şimdiden emeğin yer değiştirmesinin sonucu olarak kırsal kesimdeki fakirlerin sosyo-ekonomik şartlarındaki görece ilerleme, demokratik yöntemlerle kendi hakları uğrunda mücadele edebilecek daha büyük ve sağlıklı bir orta sınıf yaratacaktır.

Küreselleşme de baskıcı hükümetler üzerinde bir kontrol mekanizması olarak iş görmektedir. Ülke içinde ifade özgürlüğünün bulunmayışı, uluslararası medya tarafından yeterince eleştirilmektedir. Haberlerin radyo, uydu kanalları, faks makineleri ve bütün dünyayı kaplayan internet ağı vasıtasıyla yayılması, baskıcı hükümetlerin iç eleştirileri sansürleme ve baskı altındaki ülke halkı arasında yayılmasını engelleme çabalarını başarısızlığa uğratmıştır. Dolayısıyla, hükümetler ülke içinde hesap vermeseler de yolsuzlukları ve insan hakları ihlalleri nedeniyle uluslararası kamuoyunca hesaba çekilir hâle gelmişlerdir. Bu yeterli olmasa bile, hadiselerin gelişmesiyle ileride sağlıklı etkileri görülebilir.

Bu ülkelerde demokrasiyi başarılı kılmak kolay bir görev olmayabilir. Bunun nedeni, seçimleri kazanmak için muhtemelen bütün imkânlarını kullanmayı sürdüreceği olan mevcut yönetici elitin istibdatçı davranışının ortadan kaldırılmasının zorluğudur. Onlar tutumlarını kolaylıkla değiştiremeyebilir ve gerçek anlamda hesap vermekten kaçınmak için bir dizi entrikaya başvurur-

¹⁴⁵ Global askerî harcamalar önemli miktarda azalarak 1985'te 1,2 trilyon dolardan 1998'de 809 milyar dolara inmiştir. 2003'te ise tekrar 950 milyar dolara yükselmiştir. Bu talihsiz bir gelişme olmakla birlikte, daha ziyade ABD'nin Irak'a yaptığı müdahale nedeniyle gerçekleştiği varsayılmaktadır. Bununla beraber, önleyici saldırı politikasının dayandığı varsayımların kanıtlanamayışından kaynaklanan kamuoyu eleştirileri ve yol açtığı yüksek bütçe açıkları sebebiyle bu artış devam etmeyebilir. (World Military Spending [2004], www.globalissues.org/geopolitics/armstrade/spending.asp 16 Haziran 2004).

bilirler. Bu nedenle ilk aşamada diktatörler ile seçilmiş yöneticilerin davranışı arasında önemli bir fark olmayabilir.

Bununla beraber gerçek fark, seçimlerin uluslararası gözlemciler ve özgür basın tarafından takip edilmesinin yanı sıra, demokrasinin güçlendirilmesi için şiddetle ihtiyaç duyulan bir dizi hukukî, siyasî ve adlî reformun gerçekleştirilmesi yolunda yapılacak mücadelenin başarısı sayesinde zamanla ortaya çıkar. Bu reformların en önemlilerinden biri, siyasî liderlerin tercih edilmesinde para, güç ve güdümlenmenin etkisini ortadan kaldıracak veya en aza indirecek şekilde seçim sürecinin yeniden yapılandırılması olmalıdır. Aşırı kampanya harcamaları, zengin ve güçlülerin lehine, liyakat sahibi orta sınıf adayların aleyhine çalışmaktadır. Bu durum aynı zamanda seçimde başarı gösteren adayların, harcamalarını seçim sonrasında telafi etmek veya finansörlerine çıkar sağlamak suretiyle yolsuzluk yapmalarına da davetiye çıkarmaktadır. Bu tür reformlar büyük dirençle karşılaşılabılır ve başarılı şekilde uygulanmaları zaman alabilir. Yolsuzluğa bulaşmış ve yetersiz siyasî otorite adaletsizliğe önem verir, halkı fakirleştirir ve gelişmeyi yavaşlatır.

Geçmişten tevarüs edilen toprak sahipliği ve toprak tasarruf sistemleri de aynı şekilde eşitsizlik ve geri kalmışlığın yanı sıra çoğu ekonomik, sosyal ve siyasî problemin temel sebepleri arasında olması nedeniyle demokrasiyi ciddi biçimde engellemektedir. Köylülerin istismarı, gelişmiş tohumlar, gübre ve aletler, kırsal bölgelerde ve şehirlerde üretim ve geliri artıracak küçük çaplı sanayilerin kurulması için gerekli artı değer ortaya çıkarılmaması bir yana, onların kendilerini ve ailelerini bile besleyememelerine yol açar. Bu tür istismarlar onların ahlâkî yapılarını da zayıflatır; yalancılığa ve hilekârlığa sevk ederek onur ve çalışma isteklerini zedeler. Düşük verimlilik ve üretimleri, tasarruf ve yatırım imkânlarını daha da zayıflatır. Ayrıca verimliliklerinin artırılması ve ekonomik durumlarının düzeltilmesi için gerekli eğitim ve öğretimden mahrum bırakır. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler oylarını tercih ettikleri siyasî temsilcilerini serbestçe seçecek şekilde kullanamazlar. Feodal beyler aynı şekilde oğulları ve yakınları vasıtasıyla silahlı kuvvetler ile hükümet bürokrasisinin yanı sıra yargı ve emniyet mekanizmalarına da nüfuz ederek onların güç ve kaynaklarını muhalefeti bastırmak için kullanabilirler. Böylece bütün yönetim mekanizması onların çıkarlarına hizmet eder. Köylülerin mahrumiyeti, gelirlerini ya lüks ve gösterişli tüketimde çarçur eden veya ülke dışında yatırım yapan feodal beyler açısından daha yüksek bir tasarrufa yol açmaz. Bu da ülkeyi -borç yükünü artırıp gelişmeye tahsis edilebilecek kaynakları azaltarak- yüksek miktarda dış borçlanmaya zorlar.

Batı Dünyası Yardım Edebilir mi?

Batı, İslâm ülkelerinde demokrasinin iyileştirilmesinde bir katalizör rol üstlenebilir. Ancak bu rolü zor kullanarak oynayamaz; güç asla işe yaramadı ve yaramayacaktır. Kuvvet kullanımı ancak Batı'ya karşı nefret oluşturabilir ve herkesin -özellikle de İslâm dünyasının- aleyhine sonuçlanacak bir medeniyetler çatışmasına yol açabilir. Zira bu durum sadece gelişmesini yavaşlatmayı, aynı zamanda şiddetle ihtiyaç duyulan sosyo-ekonomik ve siyasî reformların hızını da kesecektir. Batı için en iyi strateji, İslâm dünyasının sahip olduğu eğitim düzeyinin ve sosyo-ekonomik imkânların iyileştirilmesine yardım etmektir. Batı, seçimlerin izlenmesi ve hukukî ve kurumsal reformların ilerletilmesi gibi konularda da katkı sağlayabilir. Bu da sadece hızlandırılmış reform ve gelişme bakımından değil, iş birliği ve küreselleşme açılarından da daha iyi bir ortam oluşturacaktır.

İslâm Yeniden Bir Katalizör Rolü Oynayabilir mi?

Bir başka önemli soru, hâlen İslâm dünyasında gerçekleşmekte olan dinî uyanışın Müslüman toplumların islah ve gelişmesine fayda sağlayıp sağlamayacağıdır. Klasik dönemde yaptığı gibi, adaletin tesisi ile sosyo-ekonomik ve siyasî reformların gerçekleştirilmesine yardım edebilir mi? İslâm dünyasındaki genel kanaat müspet bir cevabın lehindeymiş gibi gözüküyor. Bu, ABD'de Lyndon Johnson Yönetimi'nin başsavcısı Ramsey Clark tarafından da İslâm "muhtemelen günümüzde yeryüzündeki en zorlu manevî ve moral güçtür" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴⁶

Bu belki de dinin İslâm dünyasında mevcudiyetini koruyan ve kitleler üzerinde çekim gücüne sahip olan, büyük farklılıklarına rağmen onları birleştirebilecek ve yüzyıllar boyu süren yozlaşmaya rağmen doğru davranmaya yöneltebilecek yegâne varlık olması sebebiyledir.¹⁴⁷ İslâm bizatihi -herhangi bir ithal programa kıyasla söz konusu ülkelere çok daha uygun- kapsamlı bir ahlâkî, sosyal ve ekonomik reform programına sahiptir. Sosyo-ekonomik adalet, siyasî otoritenin hesap verebilirliği, hukukun üstünlüğü, ahlâkî değerler ve karakter inşası üzerindeki güçlü vurgusu, eğitim ve diyalogu değişim için kul-

¹⁴⁶ Ramsey Clark, *Interview with Impact International* (London: Clark, 1997), s. 10.

¹⁴⁷ Bk. Amitai Etzioni, "Religious Civil Society is Antidote to Anarchy in Iraq and Afghanistan", *The Christian Science Monitor*, 1 April 2004 (www.csmonitor.com/2004/0401/p09501-coop.html).

lanma stratejisi ile birleştiğinde, İslâm dünyası büyük bir refaha kavuşturması mümkündür. Basit yaşam tarzını özendirmesi gösteriş tüketimini azaltacak ve böylece yolsuzluğun, düşük tasarruf ve yatırımın temellerinden birini zayıflatacaktır. Aynı şekilde insanlara verimlilik ve eşitlik için gerekli dürüstlük, güvenilirlik, dakiklik, insaf, çalışkanlık, tutumluluk, özgüven, başkalarının hakları ve durumlarının iyileştirilmesi konusunda hassasiyet gibi birtakım vasıfları da aşılabilir. İslâm, bir toplumun varlığını sürdürmesi ve gelişmesinin temel unsurlarından aile ve toplum dayanışmasını da güçlü bir şekilde vurgular.

Elbette bu, günümüz İslâm anlayışında reforma ihtiyaç olmadığı anlamına gelmez. İslâm'ın adalet, insan türünün kardeşliği, hoşgörü ve karakter oluşumu üzerindeki vurgusu -göründüğü kadarıyla- yüzyıllar boyunca Müslüman toplumların belli kesimlerinde umumiyetle ciddi anlamda aşındırılmıştır. Bunların yerine, dış görünüşler ve önemsiz şeyler daha çok vurgulanmıştır. Bu durum, büyük oranda yüzyıllarca süren yozlaşma ve eşitsizliğin ve ardından gelen yabancı işgalinden kaynaklanan tarihî faktörlerin bir sonucudur. İslâm'ın doğru anlaşılması sağlanmadan durumun düzeltilmesi mümkün olmayabilir. Bu ise, "medreseler" de dahil, bütün eğitim kurumlarındaki müfredatın ciddi anlamda değiştirilmesini gerektirecektir. Murad Hofmann bunu isabetli bir şekilde vurgulamaktadır: "İslâm dünyası için, kelimenin orijinal anlamıyla, "fundamentalist" olmaktan -taşıdığımız İslâm inancının gerçek temellerine gitmekten, Medine, Endülüs ve Abbâsî tecrübeleri açısından faydalı olan etkenleri analiz etmekten- daha iyi bir öneri düşünemiyorum."¹⁴⁸

Geleceğe Yönelik Beklentiler

Geleceğe yönelik beklentiler parlak gibi görünüyor; zira 600 yıl önce İbn Haldûn'un beslediği dalganın tersine dönebileceği umudu İslâm ülkelerinin 20. yüzyılın ortalarında yabancı hâkimiyetinden kurtularak bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra artık gerçekleşiyor sanki. Süregelen siyasî gayrimeşruluk zeminini kaybetmektedir. Onun maddî ve manevî destekçisi belli başlı sanayileşmiş ülkeler bile uzun vadeli çıkarlarının artık demokrasinin ve kitlelerin sosyo-ekonomik refahının yaygınlık kazanmasında yattığını fark etmiş gibiler. Ufukta görülene dair yazılanlar, açıkça demokrasinin gelişmesine paralel olarak toprak reformları, özgür basın, güçlü ve bağımsız yargı, yolsuzluk

¹⁴⁸ Murad Wilfried Hofmann, "Backwardness and the Rationality of the Muslim World", *Encounter*, 26/3 (1966), s. 86.

ve yetersizlikleri izleyip cezalandıracak etkin ve bağımsız kurumların büyümesi istikametindeki bir harekete işaret etmektedir. Bu da nihayetinde cehaletin ortadan kaldırılması, daha iyi şartlarda kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerinin sağlanması, -gösteriş amaçlı otoyollar ile binaların ötesinde- altyapının iyileştirilmesi suretiyle kamu kaynaklarının gelişme ve halkın refahı için kullanılmasını ve bu ülkelerin ilerlemesini sağlayacaktır. Kadınların eğitimi de aynı şekilde yaygınlaşmaktadır. Bu da kadınların sadece kendi haklarına daha başarılı şekilde sahip çıkmasını sağlamakla kalmayıp çocukların daha uygun yetiştirilmesine ve böylece toplumlarının gelişmesine artarak katkıda bulunmasına zemin hazırlayacaktır. Demokrasi, siyasî partilerin kendilerini daha geniş kitlelere benimsetebilmesi için görüşlerini gözden geçirme zorunda bırakacak; böylece hoşgörü artarak aşırılıklar azalacaktır. Dahası, sürmekte olan İslâmî uyanış, maddi ilerlemenin yanı sıra sürekli gelişme için gerekli toplumsal ve moral sermayenin temini açısından önem taşıyan ahlâkî iyileşme, adalet ve sosyal uyumun gerçekleştirilmesini de mümkün kılacaktır. Başka ifadeyle, bir dizi gösterge İbn Haldûn'un çevrimsel sebep-sonuç dairesinin menfi yönden müspet istikamete doğru değiştiğine işaret etmektedir.